

Slavni hrvatski muževi i Apijan iz Aleksandrije

Rimska povijest Apijana iz Aleksandrije (2. st. kršć. ere) važan je izvor za staru povijest hrvatskog povijesnog prostora. Sačuvani dio 9. poglavlja sadrži Apijanovu definiciju geopolitičkog pojma *Ilirik* u različitim opsezima, etnogeografiju područja, popis protohistorijskih i antičkih ratova koji su se vodili na njemu. Koristan je za znanstveno istraživanje povijesne geografije i vojne, političke i diplomatske povijesti, pa i za (zlo)upotrebu u političke svrhe. Stoga hrvatski znanstvenici i političari kontinuirano posežu za Apijanovim tekstom. U 17. st. Ivan Lučić Trogirani i Stjepan Gradić tragali su za što ispravnijom verzijom grčkog izvornika, podvrgnuli je kritičkoj obradi i objavili njezin prijevod na latinski jezik. U 19. st. Ljudevit Gaj i Ivan Kukuljević Sakcinski objavili su hrvatske prijevode Apijanova *Ilirskog poglavlja* iz pera Ante Starčevića. On se Apijanovim tekstom započeo baviti po Gajevoj narudžbi prema starim izdanjima iz Gajeve knjižnice, ali je nastavio zbog vlastitog zanimanja na temelju opsežnije tiskane podloge. Tako se dogodilo da su iste, 1863. godine tiskana dva različita Starčevićeva prijevoda. Čini se da se Vjekoslav Babukić 1876. pripremao predložiti da se cijela Apijanova *Rimska povijest* objavi na hrvatskome. O kakvoći rada slavni hrvatski muževi na Apijanovom *Ilirskom poglavlju* svjedoči i rukopisna i tiskana dokumentacija (Sl. 2-5 i Prilog 1-3). Prevoditelji Stjepan Gradić i Ante Starčević pokazali su na tome poslu visoku stručnost, sve uz svoju političku angažiranost. Taj se njihov rad u hrvatskoj literaturi ne vrednuje kako zaslužuje, a Apijan se potcjenjuje. Ovaj bi članak imao pridonijeti da se to ispravi.

Apijan iz Aleksandrije, Rimska povijest i poglavlje o ilirskim ratovima

Apijan je rimski povjesničar grčkoga jezika. Podatci o njegovu životu ponajviše se izvode iz sačuvanih dijelova njegove *Rimske povijesti*, uz još pokoji dodatni škrti izvor. Rođen je potkraj 1. st. u Egiptu. Imao je rimsko građansko pravo i pripadao je viteškom staležu. U punoj je stvaralačkoj snazi bio sredinom 2. st. kao advokat u Rimu. Drugim riječima, suvremenik je vrhunca Rimskoga Carstva i početka njegova opadanja, te vrsnih vladara Trajana, Hadrijana, Antonina Pija i Marka Aurelija. Pretpostavlja se da se u Rim preselio s nepunih trideset godina, početkom Hadrijanove vladavine (nedugo nakon 117, možda 120. godine). Sačuvano je pismo kojim Apijanov nešto mlađi kolega i prijatelj Fronton podsjeća cara Antonina Pija (vladao 138 – 161) da ga već dvije godine moli neka ispuni Apijanovu želju i dodijeli mu prokuratorsku čast. Apijan ne žudi za njom iz vlastohleplja ili zbog prokuratorskog prihoda, već da bi u starosti uresio svoje

dostojanstvo.¹ Iz ove je kićene formulacije sigurno bar jedno: da je Apijan tada bio star. Sudeći po njegovim vlastitim riječima na kraju Predgovora *Rimske povijesti*, dobio je prokuraturu.² Nije sigurno je li bila u Egiptu i je li ju onamo otišao obnašati, iako se te pretpostavke pojavljuju u literaturi. Ipak se pomišlja i da je mogla biti naslovna. Bilo bi to u skladu i s Apijanovom dobi i s pretpostavkom da je umro u Rimu dok su Marko Aurelije i Lucije Ver još bili suvladari (161-169).³

Napisao je jedno povijesno djelo, *Rimsku povijest* (*Ρωμαϊκή ἱστορία* ili *Ρωμαϊκά*, sc. *πράγματα*). Gradivo je rasporedio na nov način, po vlastitim riječima zato što mu je bilo teško pratiti dulja zbivanja u spisima prethodnika. Njihova su ga kazivanja bacala s kraja na kraj svijeta, prekinuvši započete izvještaje i vraćajući se na njih iz neke posve druge situacije na nekom dalekom mjestu (*App. Rom. Proem.* 46-48). Drugim riječima, ustao je protiv analističkog postulata da svi događaji iste godine budu opisani u istome dijelu teksta. Apijanov historio-grafski izum bio je da sve ratove što ih je rimski narod ikada vodio bilo protiv koga (pa i protiv samoga sebe) i bilo za koji teritorij opiše po kombiniranom kronološko-geografsko-etnografskom ključu. U jednome je poglavlju („knjizi“ po antičkoj i klasičnofilološkoj terminologiji) opisivao cijelo vojevanje protiv jednoga protivnika ili za jedan teritorij, od prvog sukoba do konačnog ishoda. Kad je neko vojevanje bilo kraće ili su podatci o njemu bili oskudniji, spajao ih je po zemljopisnoj blizini i međusobnoj povezanosti u isto poglavlje. Poglavlja je pak redao kronološki, prema tome kad je koje vojevanje započelo. Znamo naslove dvadeset i četiriju poglavlja čiji je sadržaj tekao od osnutka Rima do Trajana, odnosno do njegovih osvajanja i najvećeg opsega Rimskoga Carstva.⁴ Djelo je

¹ *Fronto ad Ant. Pium epist. 9: Dignitatis enim suae in senectute ornandae causa, non ambitione aut procuratoris stipendii cupiditate optat adipisci hunc honorem.*

² *App. Rom. Proem. 62 Τίς δὲ ὦν ταῦτα συνέγραψα, πολλοὶ μὲν ἴσασι καὶ αὐτὸς προέφηνα, σαφέστερον δὲ εἰπεῖν, Ἀππιανὸς Ἀλεξανδρεύς, ἐς τὰ πρῶτα ἤκων ἐν τῇ πατρίδι καὶ δίκαις ἐν Ῥώμῃ συναγορευσας ἐπὶ τῶν βασιλέων, μέχρι με σφῶν ἐπιτροπεύειν ἤξιώσαν. καὶ εἴ τῳ σπουδῇ καὶ τὰ λοιπὰ μαθεῖν, ἔστι μοι καὶ περὶ τούτου συγγραφὴ. – „Mnogi znaju tko je taj koji je ovo napisao, a i sam sam to ranije rekao. Da ipak jasnije kažem: Apijan sam iz Aleksandrije, u domovini sam se uspeo na vrh, u Rimu sam vodio parnice pod carevima dok me nisu našli dostojnim da budem njihovim namjesnikom. Želi li tko doznati i ostalo, imam spis i o tome.“*

³ U uvodnim studijama izdanja i prijevoda Apijanove povijesti koja smo uspoređivali za ovaj članak može se pratiti kako autori udovoljavaju profesionalnoj obvezi da iznesu biografske podatke o piscu. Ranije se to rješavalo s malo volje i zanimanja, kratkom kompilacijom (PAPAZOGLU 1967, VIII; WHITE 1982, vii-viii); dok se ŠAŠEL KOS 2005, 19-25, LIVADIOTTI 2009, 7-8 i 25-26 i McGING 2019a, ix-xiii referiraju na mnoge stavke recentne specijalističke literature o Apijanu i upućuju na nove izvore i tumačenja.

⁴ Apijanovo se djelo ne citira po glavnom naslovu, već pokraćenim naslovima poglavlja. Naslovi se navode u pridjevskom obliku jer se uz njih podrazumijevaju tipski apelativi „knjiga“ (antički termin za poglavlje grč. *βιβλος*, ženski rod; lat. *liber*, muški rod). Zatim „djela, pothvati“ (grč. *πράγματα*, nom. pl. srednjeg roda, lat. *res gestae* nom. pl. ženskog roda, a napokon i „ratovi“

sačuvano s oštećenjima. Zasada raspoložemo cijelim tekstom deset poglavlja,⁵ te polovicom jednoga.

Upravo su se oko te polovice okupili slavni hrvatski muževi. Naziva se Apijanovim *Ilirskim ratovima*, *Ilirskim poglavljem* ili „Apijanovom *Ilirskom knjigom*“;⁶ premda je samo drugi dio devete knjige u kojoj je Apijan bio najprije opisao vojevanje protiv Makedonije.

Djela trojice antičkih povjesničara grčkog jezika i jednoga latinskoga, redom Polibija (2. st. pr. Kr.), Tita Livija (prelazak era), Apijana (1/2. st. kršć. ere) i Diona Kasija (2/3. st.) osobito su važan izvor za tijek uključivanja hrvatskog povijesnog prostora u rimski svijet.⁷ Nijednome djelo nije sačuvano cijelo, pa se uzajamno nadopunjuju, omogućujući sinoptički uvid u neke sekvencije rimskog osvajanja. Usporediti i povezati njihove izvještaje, te što potpunije rekonstruirati događaje privlačan je izazov⁸ i urodio je s više monografija.⁹ Informacije o tijeku rimskoga vojevanja u Iliriku moraju se prikupljati s različitih točaka dugačkih i dijelom oštećenih izlaganja dvojice starijih i najmlađega autora. Apijan je pak jedini koji je, u skladu sa svojim konceptom, napisao cjelovit i sustavan prikaz i naslovio ga ilirskim imenom.¹⁰ Povrh toga, rijetkom su srećom Apijanovi *Ilirski ratovi* do nas dospjeli neoštećeni.

Svakome tko istražuje staru povijest hrvatskih zemalja i/ili iliričku i ilirsku povijest, Apijanovo je *Ilirsko poglavlje* poželjan i neophodan izvor. Njegovi su rukopisi rijetki i dvojbene kakvoće. Apijanovi su pak *Građanski ratovi* izniman

(grč. *πόλεμοι*, n. pl. muškog roda, lat. *bella*, n. pl. srednjeg roda). Poglavlja su redom: po jedno za doba kraljeva (1), osvajanje Italije (2), ratove protiv Samničana (3), Kelta (4), za Siciliju i otoke (5), protiv Ibera (6), protiv Hanibala (7), za Libiju odn. Kartagu i protiv nomadskih naroda (8), za Makedoniju i Ilirik (9), za Grčku i jonske otoke (10), za Siriju (11), protiv Mitridata (12). U pet je poglavlja Apijan opisao sve rimske građanske ratove, od braće Grakha do pred raspad drugog trijumvirata (13-17), a četiri je poglavlja upotrijebio za svoj rodni Egipat (18-21). Opet je po jedno posvetio ratovima koje su vodili carevi do Trajana (22), protiv Dačana (23) i za Arabiju (24). U Predgovoru (*App. Proem.* 15) spominje da će na kraju pisati o ratovima protiv Tračana (25) i o rimskim kopnenim i pomorskim vojnim snagama, trošku za njih i porezima koje Rimljani ubiru od svakoga naroda (26), no nema nikakve potvrde da je to ostvario.

⁵ Sačuvane su knjige 6-8, polovina devete i knjige 11-17. Od 1 – 5. i 24. raspoložemo fragmentima, to jest duljim i kraćim rukopisnim odlomcima izvornika te izvatcima, kratkim citatima, parafrazama i referencijama kod drugih autora. Od desete i 18-23. knjige zasada nema traga.

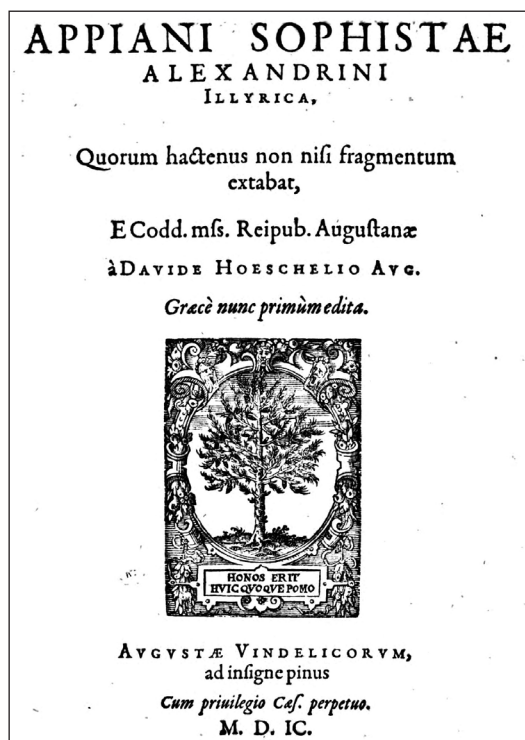
⁶ Usp. naslov DOBIÁŠ 1930.

⁷ Usp. KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b, 67 i 2006 (2008), 234-236 s bilj. 21.

⁸ Prvi koji je temeljito proveo takav istraživački koncept bio je LUCIUS 1668, str. 3, stupac 2, r. 20 – str. 12, stupac 2, r. 23; usp. *Lučić* 1986, str. 82, r. 261 – str. 131. Kako se koristio Apijanovim djelom, v. KUNTIĆ-MAKVIĆ 1984, 175-188 s bilj. 222-241; 1988a, 176-188, bilj. 129-131.

⁹ ZIPPEL 1877; DŽINO i DOMIĆ KUNIĆ 2013; ZANINOVIĆ 2015.

¹⁰ U tome smislu piše za njega LUCIUS 1668, 8, 2, 46: *at cum praeter Apianum nullus rerum Illyricarum scriptor extet* – „Kako pak osim Apijana nema nijednog pisca ilirske povijesti, ...“ *Lučić* 1986, 110-111.



Sl. 1. Prvotisak Apijanovih Ilirskih ratova, Augsburg 1599. Naslovnica.

izvor o burnom kraju Rimske Republike i o paradigmatiskim državicima i vojskovođama. Više su se čitali, šire kolali, pa su i češće prepisivani i sačuvani su u više rukopisa.

Zapadna je Europa tijekom srednjovjekovlja zaboravila grčki jezik. Turska su je osvajanja odsjekla od grčke matice. U tim su uvjetima od 1452. godine Apijanova preživjela poglavlja, uključujući *Ilirsko*, kolala u lošem latinskom prijevodu Petra Kandida Decembrija.¹¹ Na grčkome su jeziku bili poznati samo ulomci *Ilirskog poglavlja*. Tek je 1599. godine David Höschel u Augsburgu prvi puta objavio tiskom cijeli njegov izvornik (Sl. 1).¹²

U dva razdaleka stoljeća, 17. i 19., pojavili su se prijevodi Apijanove *Ilirske knjige* iz pera hrvatskih autora i objavljeni su tiskom, oba puta za potrebe historioografskog rada, oba puta u burnim političkim okolnostima i u vezi s njima. Bila

¹¹ Najranije izdanje toga prijevoda kojim raspolaže NSK u Zagrebu je *Apianus* (sic!) 1500.

¹² *Appianus* 1599. Sažet prikaz o Kandidu i Höschelu v. KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b. O rukopisnoj tradiciji, prvim izdanjima i njihovoj kakvoći v. u uvodima uspoređenih izdanja, GABBA 1962, VIII-XXIII; VIREECK i ROOS 1962, XXXII-XXXIV; WHITE 1982, VIII-IX; ŠAŠEL KOS 2005, 28-30; ERCOLANI 2009, 23-24; McGING 2019, XXIII-XXXV.

sam već u prilici ukratko predstaviti oba prijevoda i njihove kvalitete, navesti koje su osobe surađivale na njima i u kojem kontekstu (KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b). Ovdje želim podrobnije prikazati stručne i znanstvenoistraživačke postupke i međusobnu komunikaciju tih istraživača, te pokazati kako su drevni Apijan i njegovi *Ilirski ratovi* utkani u hrvatsku povijest novoga vijeka.

Sedamnaesto stoljeće

Ivan Lučić (Trogir 1604 – Rim 1674), Stjepan Gradić
(Dubrovnik 1613 – Rim 1682) i Apijan

Odavna je razjašnjeno da je Ivan Lučić, „otac hrvatske kritičke historiografije,“¹³ otišao iz rodnoga Trogira obitavati u Rim u velikoj mjeri zato da bi svoj historio-
grafski rad mogao ovjeriti raspravljajući s učenim osobama i potkrijepiti ga obil-
nijom literaturom i arhivskom građom.¹⁴ Međunarodnoj je javnosti na latinskome
jeziku namijenio djelo *O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske* (dalje: *De Regno.*)
u šest poglavlja (Sl. 2). No, publikaciju je strukturirao netipično: nakon svojih
šest poglavlja dao je objaviti tuđa djela koja su važna za dalmatinsku povijest, ali
nisu nikad do tada tiskana. Taj je dio knjige odijeljen posebnom naslovnicom¹⁵ i
Lučićevim obraćanjem čitatelju, gdje je odredio načelo po kojemu postupa:

„Budući da sam u djelu *O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske* donio i raz-
motrio brojna mjesta nekolicine pisaca koji su se bavili dalmatinskom
poviješću, a još nisu izdani, odlučio sam njihove spise objaviti čitave,
ispravljene usporedbom više kodeksa, da bi bili dostupni svima. Ako se
gdje činilo potrebnim, dodao sam i bilješke, da bi bili jasniji.“

Zatim je popisao devet rukopisnih djela,¹⁶ te je nadovezao:

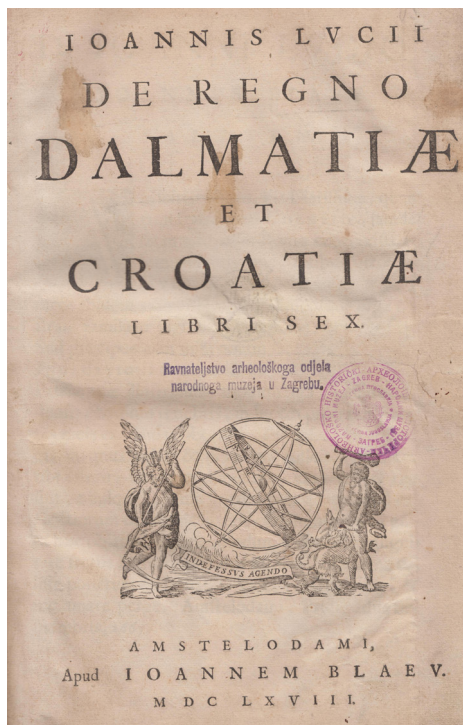
„Dodao sam im inače tiskano djelo Paladija Fuska *Opis obale Ilirika*, uz
novi prijevod Apijana Aleksandrijskoga, o ilirskim ratovima.“

¹³ Pregled utjecajnih ocjena Lučićeva rada, potkrijepljen relevantnim citatima od 18. do 20. stoljeća, v. u KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988a, bilj. 7.

¹⁴ KURELAC 1986, 13-14; 1994, 19.

¹⁵ LUCIUS 1668, post pag. 286: *Rerum Dalmaticarum / scriptores / nondum impressi / cum notis / Ioannis Lucii.*

¹⁶ LUCIUS 1668, post. pag. 286 bis, redom iznimni izvori za hrvatsko srednjovjekovlje: tzv. Lje-
topis popa Dukljanina (287-302), Marulićeva hrvatska inačica prevedena na latinski (303-309),
Povijest salonitanskih i splitskih biskupa Tome Arhiđakona (310-370), kronike Mihe Madijeva
(371-380) i a Cutheis (381-385), popis biskupa Salonitanske i Splitske crkve (385-386), Opsada
Zadra (387-422), Spomenica Pavla Pavlovića (423-437), Marulićeva rasprava o zavičaju sv.
Jeronima (457-458).



Sl. 2. De Regno... 1668. Naslovnica.

U bilješkama komentira sadržaj izvora, raspravlja o pojedinim vijestima i pitanjima i upućuje gdje je o njima pisao u *De Regno...* Suprotno planu, unutar korica *De Regno...* našle su se samo bilješke za pet rukopisa.¹⁷ Lučić je to dijelom nadoknadio u sljedećoj knjizi, *Inscriptiones Dalmaticae*¹⁸ gdje je objavio bilješke uz *Spomenicu Pavla Pavlovića* i uz tiskano djelo Paladija Fuska.¹⁹ U knjigu je uključio i ispravke za propuste i greške u prvim izdanjima *De Regno...*, što obuhvaća i tiskarske greške u Apijanovu tekstu.²⁰ Uz njega nije objavio bilješke ni u *De Regno...*, ni u *Inscriptiones*.

¹⁷ Za *Ljetopis Popa Dukljanina* 439-443, za prvi Marulićev spis 444-450, za drugi 459; za Tomu Arhiđakona 469-473 i za popis biskupa 474.

¹⁸ LUCIUS 1673. Korpus rimskih natpisa iz Dalmacije glavni je dio te knjige, najistaknutiji u naslovu. Obraćajući se čitatelju, LUCIUS 1673, 3 podsjeća da je u 1. poglavlju *De Regno...* bio najavio da će korpus objaviti na kraju te knjige, što je izostalo zbog žurnog tiskanja (*festinata editio*). Bilješke uz *Spomenicu Pavla Pavlovića* LUCIUS 1673, 37-52; uz *Opis obale Ilirika* Paladija Fuska 53-57).

¹⁹ LUCIUS 1673, 53-57. U kritičkom izdanju *Fusko, Lučić* 1990. objedinili smo Fuskov tekst i Lučićeve bilješke, uvrstivši u oba teksta sve Lučićeve tiskane i rukopisne ispravke.

²⁰ *Errores impressionis in operibus* (sc. *ceterorum*, op. BKM), LUCIUS 1673, 68-72, Paladije Fusko na str. 71-72, Apijan na str. 72, sedam ispravki različite težine.

Daljnji izvori lijepo osvjetljaju njegov život i rad u Rimu i svjedoče da je posljednja dva priloga priskrbio posebnim trudom.

Sretan i zadovoljan, uputio je Ivan Lučić 24. veljače 1672. godine pismo u Zadar, prijatelju Valeriju Ponteu,²¹ javljajući mu da je imao sreću na klupama Piazza Navona zateći i kupiti tiskano djelo Paladija Fuska. Dotada mu je bio dostupan jedan jedini primjerak, u Vatikanskoj knjižnici.²² Njega je bio dao prepisati i tiskati u *De Regno...*, kako bi se ondje našao i taj pisac „delle cose dell’Illyrio“.²³ Novopribavljeni je primjerak usporedio s verzijom koja je otisnuta u *De Regno...* temeljem prijepisa i našao je nekoliko pogrešaka i ispuštenih dijelova.²⁴ To ga je pak navelo da uspoređi tiskani oblik drugih spisâ iz priloga *De Regno...* s pripadnim rukopisima i da popiše ispravke i dopune za njih. Kad se pobrinuo za dalmatinske autore, vratio se Fuskou – čija je knjižica bila zaslužna za taj posao – pa je za nju sročio i komentar. Sve ispravke i dopune koje je dotada pribilježio za tuđe spise priložio je pismu na papirićima, prema kojima će Ponte i drugi prijatelji u domovini moći na margine svojih primjeraka *De Regno ...* unijeti ispravke. Poslao je i komentar za Fuska na uvid i na prijateljsku kritiku. Budući da je djelce bilo izdano tiskom znatno *post mortem* autora, 1540. godine, Lučić prema događajima i osobama koje je Fusko spomenuo istražuje kad je točno pisao. Čak je Stjepan Gradić slao pismo u Dubrovnik da bi provjerio kad je umro vrsni pjesnik Ilija Crijević kojega je Fusko osobno poznao.²⁵ Godinu kasnije od ovoga pisma Lučić je, kako rekosmo, dao tiskati i komentar uz Fuskovo djelo i ispravke za tiskani oblik svih tuđih djela (LUCIUS 1673).

Koliko je traženja, prepisivanja, uspoređivanja, raspravljanja, pisanja i dopisivanja u 17. stoljeću trebalo da se dopre do točnoga teksta i korektnoga razumijevanja jedne samo stoljeće i trećinu starije tiskane knjige!

Ivan Lučić je, dakako, bio posve svjestan da je prije dva stoljeća i trećine morao u Italiji, čak štoviše u samome Rimu, postojati lijep, dugačak grčki rukopis Apijanovih *Ilirskih ratova* koji je Petar Kandido Decembrio prevodio na

²¹ O krugu Lučićevih prijatelja, suradnika i korespondenata u domovini i inozemstvu, posebno o Valeriju Ponteu i Stjepanu Gradiću v. KURELAC 1969a. O Gradiću dodatno KURELAC 1985.

²² Šest godina razmaka od prvotiska *De Regno...* 1666. godine do kupnje vlastitog primjerka Fuskove knjige svjedoče koliko je bila rijetka. Lučić ju je sigurno nastojao nabaviti i prije nego što je poslao *De Regno...* u tisak.

²³ KURELAC 1990, 59-60 razmatra što je još, osim rijetkosti Fuskove knjige, motiviralo Lučića da ju uključi u prilog *De Regno...* i da ju komentira.

²⁴ KURELAC 1990, 58-59 izlaže razlike u sastavu danas poznatih primjeraka izdanja Fuskova djela iz 1540. godine, a upozorava i na posljedice toga što su se izdanja *Opisa obale Ilirika* poslije prvotiska *De Regno ...* (1666) oslanjala na Lučićevu objavu, ne uzimajući u obzir nikakve njegove dopune i ispravke.

²⁵ Citat Lučićeva pisma v. u KURELAC 1990, 76, bilj. 93, prema POPARIĆ, Bare. 1907: Pisma Ivana Lučića Trogirana, *Starine JAZU* knj. 32, 1907, 57-58.

zahtjev pape Nikole V. Također je bilo jasno da je Apijanov tekst neophodan za Lučićevo vlastito izlaganje. Kandidov je prijevod do Lučićeva vremena višekrat tiskan, pa do njega nije bilo teško doći. No, kao vrstan latinac koji je k tome iz drugih izvora poznao gradivo, Lučić je bio siguran da Kandidov prijevod nije dobar. Ni on, ni Stjepan Gradić nisu bili zadovoljni ni Höschelovim grčkim prvotiskom *Ilirske knjige* koji se temeljio na samo jednom augsburškom grčkom rukopisu.²⁶

Uživajući prednost bogatoga vrela na kojemu se nalazio u Rimu, Lučić je u Vatikanskoj knjižnici tražio dobar grčki rukopis Apijanovog *Ilirskog poglavlja*. Pismo Stjepana Gradića Ivanu Lučiću koje je u prilogu *De Regno...* tiskano stranicu prije prijevoda svjedoči o Lučićevoj potrazi i o suradnji dvojice prijatelja na Apijanovim *Ilirskim ratovima* (Sl. 3. i Prilog 1).

Trogirananin je dugo čekao za cjelovitim *Ilirskim poglavljem*, osobno je tragao za njim i osobno ga je „nedavno“ našao. Pismo nije datirano i vremenski se prilog ne smije uzeti doslovce. Po naravi je to dotjerana literarna poslanica, namijenjena tiskanju u *De Regno...*, pa se godina izlaska knjige podrazumijeva kao datum poslanice. Zapravo je grčki rukopis Apijanovog *Ilirskog poglavlja* od trenutka nalaska bio *lege artis* provjeren, kolacioniran i preveden. Tek nakon toga je Lučić u prvome poglavlju *De Regno...* ispred prvoga Apijanovog dugačkog citata (o 1. ilirskom ratu) mogao ponosno napisati

Appianus autem in Illyricis ex versione Stephani Abbatis Gradii Patritii
Ragusini Bibliothecae Vaticanae custodis.

„Apijan pak u *Ilirskim ratovima* iz prijevoda opata Stjepana Gradića, du-
brovačkog patricija i kustosa Vatikanske knjižnice: ...“²⁷

Moglo je to biti pri kraju Lučićeva rada na rukopisu *De Regno...*, ali je ipak moralo biti znatno ranije nego što ga je otpremio na tiskanje u Amsterdam.

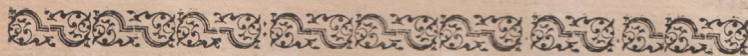
Gradić je na Lučićevu molbu obavio filološki posao usporedbe novonađenoga grčkog izvornika s prijevodom koji kruži tiskan među ostalim Apijanovim poglavljima. Prevodioca ne imenuje, ali datacija prijevoda („star“) i njegov opis (tiskan latinski prijevod više Apijanovih poglavlja, među njima i *Ilirskog*) upućuju na Kandidov prijevod. Doznajemo da su Lučić i Gradić o njemu višekrat razgovarali, očito jer se Lučić imao potrebu tužiti nekome tko će ga zbilja razumjeti. Od Gradića je bio mlađi devet godina. Suradivao je s njime na obrani autentičnosti Trogirskog fragmenta Petronijeva Satirikona,²⁸ a dijelili su i politička gledanja.

²⁶ GABBA 1962, X identificira taj rukopis kao „nunc Monacensis Graecus 374, olim Augustanus“.

²⁷ LUCIUS 1668, 5, 1, 27-29 = Lučić 1986, str. 90, r. 443-445 i str. 91.

²⁸ KURELAC 1994, 107-111.

461

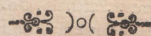


Stephanus Gradius Ioanni Lucio suo.

S. P. D.

CVM nuper in Vaticana Bibliotheca nactus es desideratum antea diu, quaesitumque tibi integrum graecum exemplum Appiani Alexandrini de bellis Romanorum in Alyrico gestis, postulasti à me Luci carissime, ut illud conferrem paulò diligentius cum vetere Latina versione, quæ inter ceteros ejus auctoris tractatus impressa circumfertur; de cujus fide ac diligentia memini te crebrò, ac vehementer esse questum, quasi non satis plerisque in locis consentiret non modo aliis ejusdem argumenti scriptis, verum etiam ipsi sibi, minimeque solertissimis conjecturis tuis de antiquo rerum Alyricarum habitu, ac statu, cujusmodi est (ut alia id genus misa faciam) ubi Ilenses vicinos tuos ad Populum Romanum defecisse commemorat, quasi testatum abundè non sit nullos tunc dominos, à quibus deficerent, fuisse illi civitati, quam non ab indigenis Alyriis (qui ea tempestate regnabantur) sed ab advenis Graecis habitam constat, qui aptius rationibus suis Romanæ libertatis patrocinium, quam Agronis dominationem arbitrati merito sunt, adeoque ad illos non defecerint, sed (quod Græca dictio disertè sonat) confugerint. Morem tibi libenter gessi, & primum omisso manuscripto Palatinæ Bibliothecæ, in quo supplementum dumtaxat eo-

rum, quæ in impressis desiderantur habetur, quia nec antiquum, nec satis accuratè conscriptum est, ipsum Codicem Vaticanum cum editione Davidis Hoeschelii, in qua sola integrum Appiani Alyricum tractatum legimus contuli, illaque haud paulò diligentior, & pluribus in locis (quos sedulò adnotavi) castigatior inveni, deinde ad textum latinum conversus ausus sum, quamquam rudis graecarum litterarum, & liberali tuo de me judicio minimè respondens sententiam meam interponere; tibiq; assentiri de minus accurate, & sæpè cum suo auctore pugnante interpretis scriptione; & quoniam ut Ciceroni placet, qui semel verecundiæ fines egressus est, eum gnaviter impudentem oportet esse; nullam moram feci, quin obtemperarem exigenti itidem tibi, ut novam interpretationem de meo proferrem, quo successu, ipse videris, qui me actum agere coegisti, & alios judicantem, aliorum vicissim judicia subire: nisi meas ineptias apud te continere (id quod à te vehementer peto) malueris, nec incertam amici tibi facilè excusatam aliis ridendam exponere, Vale.



Qq 3

APPIA

Sl. 3. Poslanica Stjepana Gradića Ivanu Lučiću, De Regno... 1668, 461. Prilog 1.

Gradić nije odmah uspoređivao novonađeni izvornik s latinskim prijevodom. Najprije se potrudio doći do što pouzdanijega grčkog predloška. Bacio je oko na drugi rukopis izvornika koji je u Vatikansku knjižnicu prenesen iz Palatinske knjižnice i ubrzo ga je prezro jer je previše nov i netočan je. Zatim je usporedio Höschelovo izdanje izvornika, pa je i ono izgubilo bitku s novonađenim vaticanskim kodeksom, koji je pomniji i ispravniji.²⁹ Gradić piše da je pobilježio rukopisne inačice, no te *variae lectiones* nisu, nažalost, tiskane u *De Regno...* Na koncu je usporedio najbolju verziju izvornika sa starim prijevodom i složio se s Lučićem da nije upotrebljiv. Gospoda su u osudi bila duhovita i zajedljiva: na početku poslanice je parafraza Lučićeve konstatacije da se prijevod „na brojnim mjestima ne slaže dovoljno ... ni sam sa sobom“, a pri kraju Gradićeva vlastita da prevoditelj „često piše ratujući sa svojim piscem.“

Zatim je Lučić zamolio Gradića još nešto: neka mu za *De Regno...* prevede Apijanovo poglavlje. Uza sva Gradićeva kičena poricanja vlastite kompetentnosti u grčkome jeziku, jasno je da se Lučić pouzdavao u Dubrovčaninov rad na rukopisima starih autora više nego u vlastiti, i to na temelju iskustva i s pravom: Gradićev je prijevod Apijanovoga *Ilirskog poglavlja* lijep. Na marginama uz prijevod dao je naznačiti samo tri koruptele iz rukopisa.³⁰

Nevolju je donijelo to što su dvojica prijatelja i previše raspravljala o nekim momentima stare povijesti hrvatskih zemalja i što su se potpuno slagala o politici koju bi trebalo voditi u njihovo vrijeme, točnije u vrijeme dok je Lučić pisao *De Regno...* Tome je pak gledanju Lučićev prikaz stare povijesti potpuno podređen i namijenjen je da ga promiče.³¹

Iz poslanice se vidi da je Gradić savršeno znao što će Lučić dokazivati o položaju grčke Ise u odnosu na Ilirsko kraljevstvo uoči 1. ilirskog rata i da se s time slagao. Prijevod glagola koji je Apijan upotrijebio za postupak Isejaca njih su dvojica posve opravdano i točno ispravila. No, na nekim drugim mjestima koja se nisu našla kao primjer u poslanici, Gradić je prilagođavao prijevod političkoj namjeni djela *De Regno...* i pri tome izgubio točnost.³² Lučić je pak u svojem tekstu u *De Regno...* mjestimice još malo prilagodio Gradićev prijevod, tj. promijenio ga je da bi mu bolje pristajao u argumentaciju. U ono vrijeme takvi

²⁹ Rukopis je *Vaticanus Graecus* 134. Za identifikaciju v. SCHWEIGHÄUSER 1785, 659-662, VIERECK i ROOS 1962, XI i KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b, bilj. 14. i 15. Drago mi je što sam se ondje usudila pretpostaviti da je Lučić našao, a Gradić prevodio *Vat. Gr.* 134, iako tada nisam podrobnije istraživala starije referencije na Gradićev prijevod i nisam imala u rukama Schweighäuserovo izdanje.

³⁰ *De Regno...* 463,1,49 **Celtis*. < **Creta*; 463,2,33 **Lyssum* < **Essum*; 468,2,27 **Quatuor*. < **sex*; nijedna nije bitna za Lučićevo kazivanje.

³¹ O političkoj poruci *De Regno...* v. KURELAC 1986, 51-53, a o prilagodbi prikaza najstarije povijesti promicanju te poruke v. KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988a.

³² Primjeri Gradićevih zastranjenja u prijevodu KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b, bilj. 18-22;

su se zahvati tolerirali. Ponekad je Lučić upotrijebio čak i odbačeni Kandidov prijevod.³³

To nipošto ne znači da nije uvažavao Gradića i njegovu pomoć. Dapače, ponosio se što u *De Regno...* može navesti Stjepana Gradića kao prevoditelja. Inače posve rijetko (obično zbog polemike) imenuje autora čijim se prijevodom koristi, a Gradićevo je ime i titule naveo pred čelnim Apijanovim citatom u svojem dijelu teksta i dao ih je uključiti u naslovnicu Apijanova *Ilirskog poglavlja* u prilogu *De Regno...*³⁴ Osim nedvojbenog prijateljstva i zahvalnosti, na ovo je (uz očit Gradićev pristanak!) utjecala i želja da se *De Regno...* podupre autoritetom istaknute crkvene osobe, svestranog intelektualca i međunarodnog diplomata u službi Svete Stolice.³⁵

Apijanovo *Ilirsko poglavlje* se, dakle, našlo u prilogu *De Regno...* nakon dugotrajne i zagrižene potrage, poslije stručne obrade u kojoj su sudjelovala dva vrhunska hrvatska intelektualca iz Dalmacije, dvojica prijatelja i suradnika na političkom programu koji je išao za povezivanjem hrvatskih zemalja pod jednom vlašću koja će poštivati njihova prava i djelovati na dobrobit njihovih žitelja. Pogledavši nakon svega ovoga Lučićevo obraćanje čitateljima, valja zaključiti da je Fuska i Apijana uvrstio na posljednjem mjestu među priloge *De Regno...* zato što djelomično nisu odgovarali temeljnom kriteriju. Nijedan nije *nondum editus*, ali su njihova djela teško dostupna. Nedvojbeno su pak *rerum Dalmaticarum scriptores* i to je presudilo.

Devetnaesto stoljeće

Ljudevit Gaj (Krapina 1809 – Zagreb 1872), Ante Starčević (Žitnik kod Gospića 1823 – Zagreb 1896) i Apijan

Jednog zimskog dana potkraj siječnja 1854. godine Ljudevit Gaj nestrpljivo je otvarao zamotak s prijevodom Apijanove *Ilirske knjige* koji mu je dostavljen uz popratno pismo³⁶ prevoditelja, Ante Starčevića. Sl. 4. i Prilog 2. Budući da je Starčević otpremio prijevod 20. siječnja, a sigurno je prevodio dulje od dvadeset

³³ Koje je dijelove Apijanova *Ilirskog poglavlja* Lučić citirao u *De Regno...*, kako je točno njima manipulirao i kamo je to vodilo, v. u KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988a, 176-188, s Tabelama 16-18. Za citiranje Kandidova prijevoda v. Kuntić-Makvić 1988b, bilj. 29.

³⁴ LUCIUS 1668, 460: *Appiani Ale/xandrini Rom(anarum)/ hist(oriarum) de bellis / Illyricis [sc. liber; op. BKM] / Stephano Gradio / Patriio Ragusino Ab/bate Bibliothecae Vati/canae custode interprete. V. Prilog 1.*

³⁵ Usp. prema KURELAC 1985.

³⁶ Pismo je na aversu prvoga lista arka težeg papira bez ikakvog vodenog znaka, nešto većega (34x22,4 cm) od standardnog A4. Revers drugoga lista pokazuje da je bio vanjska, zaštitna strana četverostruko previnutog arka. Na tadašnji lijevi gornji ugao potpisao se poslije očeve smrti Velimir Gaj 1873. godine da potvrdi svoje vlasništvo.

Gospodine,

Različiti govori nedopustive mi da vam prije prevedem
Agiarovu Filozofiju, kao što sam vam bio obećao.

Nadam se da mi ta to rečete zamisliti; jer mišlim
da i sami znate što će reči na više stranah dubokom
razumijevanju biti.

Što se ima do ovoga spisa dočeti; uvideti: čete iz
ovih nekoliko reči, koje sam mu pod naslovom napisao. —

Da je u onome razumu prevod točan, to ja znam; i
znati: će val, kogod itvor s njime pristodobi; a da je
velika i kontradiktornost; razlika medju mojim i onim
Cardiniovim latinskim u vašoj knjizi; uvideti: čete
se i vi, ako viditejete našar nekoliko perih reda-
čah protiviti.

Kod moza govora nit: sam ko: dugi itvor mi kojim
go prevedanje ovoga itarča imao.

Razjasnjenja imenah i nekajih reči dočiao sam
kod vas za slušanje.

Zag bi mi bilo, ako bi ovaj itarč budi: ko me za
kajne bež moza itanja itarčah; jer, kako znate ja bi u
tome slušaji morao nekoliko reči dočati.

Ja vam ovaj spis šaljem, jer mi se neslata sa itarča-
jem ofobas pokoditi: nuđa, koji u meni bež i najmanje-
ga utrota fuzga nepriatelja itarča.

Time da ste zdravo i veselo.

U Zagrebu 20. siječnja 1854.

D. Starčević

Sl. 4. Pismo Ante Starčevića Ljudevitu Gaju 20. siječnja 1854. NSK R4702b.
Prilog 2. Snimka NSK.

dana, moramo uzeti da je Apijanov tekst od Gaja najvjerojatnije bio primio na prevođenje tijekom 1853. godine.

Iz pisma se razabire kako se tridesetjednogodišnji Starčević tada osjećao prema četrnaest godina starijem Gaju. Čini se da su gospoda dogovorila prijevod u izravnom razgovoru, jer Starčević spominje da je Gaju bio obećao prevesti „Apianovu Iliriu“, te se ispričava što to nije obavio brže (r. 1-2).

Svjestan je Gajeve opterećenosti i zauzetosti na više strana (r. 5/6). Smatra ga kompetentnim da vrednuje razliku između hrvatskoga i latinskog prijevoda u odnosu na grčki izvornik (r. 10-15). Poštuje njegovu upućenost u Apijanovo gradivo (r. 18-19). Vidi se da uvažava Gaja. Ipak mu rukopis nije došao osobno predati jer je uvjeren da ga Gaj smatra neprijateljem. Osjeća se potpuno nedužnim za to. (r. 23-25).

Tijekom represije ranih pedesetih godina 19. stoljeća Starčević je obitavao u Zagrebu, radio u odvjetničkom uredu, bavio se lijepom književnošću, književnom kritikom, publicistikom i prijevodima. Bio je vrlo aktivan u Matici i postupno napuštao nekadašnja ilirčka opredjeljenja formulirajući temelje pravaške doktrine. Nepune četiri godine prije no što je napisao Gaju gornje pismo, u svibnju 1850, bio je od njega primio na transkripciju i komentiranje rukopis „Razvoda istrianskoga.“ U Predgovoru svoje objave 1852. godine bez ikakvih je rezervi nazivao Gaja „slavnim uzбудiteljem i štititeljem naše narodnosti“.³⁷ Iste je godine žestoko ustao protiv srpskog poricanja hrvatskoga jezika, imena i etničkog identiteta, i to u Gajevim *Narodnim novinama*, sebi svojstvenim krajnje neugodnim polemičkim stilom. Doveo je Gaja u situaciju da se javno opravdava kako nije bio u Zagrebu kad je Starčevićev tekst uvršten u njegove novine. Godine 1853, kad je nakratko uskrsnula i *Danica*, Starčević je čak uređivao Matičin tadašnji književni časopis *Neven* u kojemu je inače surađivao.³⁸ Svako objavljivanje uradaka plahovitog Starčevića podrazumijevalo je napetost između njega i aktualnog urednika, o čemu ima uvjerljivih svjedočanstava s Gajeve, Kukuljevićeve i Starčevićeve strane. Negdje između svega toga je i objašnjenje za posljednji stavak pisma koje razmatramo.

Činilo bi se vrlo vjerojatnim da je Starčevićev prijevod trebao Gaju za *Dogodovštinu Ilirije velike*, kad ne bismo znali da je na tome rukopisu do tada radio već više godina.³⁹ Apijanom se bez sumnje koristio i bez Starčevićeva prijevoda, iz dva izdanja koje je brižno pribavio za svoju knjižnicu. Izdanje grčkoga izvornika

³⁷ Starčevićev Predgovor je datiran 18. srpnja 1850, a u njemu stoji da mu je Gaj dao rukopis dva mjeseca ranije (STARČEVIĆ 1852, 231). Komplikanti Gaju STARČEVIĆ 1852, 227.

³⁸ Kratki pregled koji daje kontekst Starčeviću radu na Apijanovu *Ilirskom poglavlju* sročila sam prema MATKOVIĆ 2023 i GROSS 2000, 36-59.

³⁹ O Gajevoj prepisci iz 1847. godine o ilustracijama za *Dogodovštinu* v. DAMJANOVIĆ i KOKEZA 2022.

izričito su imenovali Starčević u naslovu rukopisa i Gaj u naslovu tiskanoga prijevoda u *Danici*, 16, 1863, 122. U *Danici* je prijevod naslovljen što preslikanim, što prevedenim dijelovima naslova Höschelova augsburškog prvotiska. Na njega se izričito referira Starčević u rukopisnom naslovu prijevoda, a popis očeve knjižnice iz pera Velimira Gaja jamči da se ondje nalazio. Na nj se odnosi termin „izvor“ u 11 i 16 retku Starčevićeva pisma, sa značenjem „izvornik“. To je tankušna knjižica kvarto-formata, s jedva šesnaest numeriranih stranica, danas dostupna na više mrežnih stranica.⁴⁰ U ostavštini Ljudevita Gaja bila je među uredničkim materijalima *Danice* i *Narodnih novina* zajedno s rukopisom Starčevićeva prijevoda⁴¹ i s njegovim popratnim pismom,⁴² no ta je cjelina rasparena pri arhiviranju dokumenata. Povrh svega, sva tri učena muža, dva Gaja i Starčević, čitali su godinu Höschelova prvotiska kao 1590. Takvo izdanje ne postoji. Prvotisk odgovarajućeg naslova, ali iz 1599. godine,⁴³ bilježe svi priređivači izdanja koja su uspoređena za ovaj članak.

Starčević je u pismu izričito spomenuo da je uspoređivao Kandidov prijevod u Gajevu vlasništvu (r. 13). U popisu očeve knjižnice Velimira Gaja vidi se da je to primjerak izdanja iz 1588. godine.⁴⁴ Starčević je, zapravo, u r. 10-15 pisma implicitno, ali vrlo stručno upozorio da je Kandido mogao prevoditi prema nešto drukčijem grčkom predlošku. Starčevićev je prijevod točan u smislu naslova (tj. prema Höschelovu izdanju), a od Kandidova se jako razlikuje. To je poziv na daljnje istraživanje i provjeru grčkih verzija Apijanovog teksta.

⁴⁰ Npr. https://books.google.hr/books?id/about/Appiani_Sophistae_Alexandrini_Illyrica.html?Id=XyReAAAAcAAj

⁴¹ Rukopis R4710(4) je na četiri lista debljeg papira bez vodenog znaka, 38,2 x 24,3cm. Listovi su ispisani obostrano. Prva dva nemaju nikakvu numeraciju, dok je u gornjim desnim uglovima trećega i četvrtog paginacija olovkom. Treći list *recto* začudo nosi broj 2, *verso* 3, a četvrti u skladu s time r: 4 i v: 5. Tekst na prednjoj strani prvog nenumeriranog lista počinje naslovom i teče bez oštećenja do kraja četvrtog lista v., ali rukopis nije potpun. Nedostaje dio koji je u *Danici* objavljen u trećem nastavku. U rukopisu se vide dvije generacije intervencija. Starije su tintom, a mlađe od druge ruke, olovkom. Olovčane su uredničke intervencije i odgovaraju obliku koji je objavljen u *Danici*.

⁴² Velimir GAJ 1875, 179 bilježi knjižicu, rukopis i popratno pismo kao jedinstvenu stavku. Usp. KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b, bilj. 34.

⁴³ Na Sl. 1 lijepo se vidi da je godina 1599. otisnuta rimskim brojkama malo biranijim načinom. Ili je to mjesto na naslovnici primjerka Gajevih bilo oštećeno, ili je oduzimanje jedinice od stotice zbunilo korisnike. Nećemo saznati, jer je primjerak u NSK nepovratno izgubljen. Postoji samo naslovno, kao kartica u starom kartičnom katalogu pod sign. 44180. Kad sam prvi puta o tome pisala (usp. 1988b, bilj. 34), još sam se nadala da bi knjižica mogla iskrsnuti kad se NSK iz svoje izvorne zgrade bude selila u novu, nisam se usudila pretpostaviti da je toliko slavni muževa pogriješilo čitajući godinu i radije sam se nadala da je Gaj možda imao neki krajnje izuzetan primjerak inače nepoznatog Höschelova prvotiska. Zahvaljujem osoblju Rara u NSK na još jednoj potrazi unutar kuće.

⁴⁴ *Appianus* 1588. Kandidov prijevod tiskan je na str. 985-1011. Najavljen je u sadržaju na str. 3. s. p., gdje se vidi da su latinski prijevodi Apijanovih poglavlja potekli iz tri različita pera. *De bellis Illyricis liber. P. Candido interprete* posljednja je stavka.

Gradić i Lučić upravo su to radili prije dva stoljeća (ali, nažalost, bez ambicije da objave izvornik koji su smatrali dobrim). U 19. st. objava izvornika i prijevod kojima oni nisu bili zadovoljni posve su dostajali Gaju, a Starčeviću u početku, dok je obavljao dogovoreni posao za koji mu je Gaj posudio obje svoje knjige. Vrijedi primjetiti da Gaj i Starčević ne spominju Gradićev prijevod ni kao komparativni materijal, a itekako su poznavali *De Regno...* Nisu se poslužili ni njegovim izdanjem u trećem svesku zbirke *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum...*, kojim su se inače za Lučićevo djelo najčešće koristili sjevernohrvatski istraživači.⁴⁵ Schwandtner nije tiskao samo Lučićev vlastiti tekst, već i sve tuđe koje mu je Trogiranin bio priložio.⁴⁶

Kako se vidi iz pisma (r. 20-22), Starčeviću nije bila strana pomisao da bi Gaj mogao prijevod namijeniti javnosti, a pribojavao se da bi to mogao učiniti bez njegova znanja. Povežemo li r. 18-19 i 21 pisma, reklo bi se da je Starčević za širu publiku bio spreman opremiti prijevod komentarom poput onoga za *Istarski razvod*. Tome odgovara i rečenica u izjavi kojom se obratio javnosti, opširno objašnjavajući zašto nije objavio svoju najavljenju *Ričoslovicu*:⁴⁷

„Uz njega (Anakreonta, op. BKM) sam preveo i „Apianovu Iliriju“, djelce, koje kad bi tko dostojno razjasnio, služilo bi za temelj najstarije događajnice onih zemalja koje danas Hrvati drže.“ (iz HORVAT 1940, 154/155)

Starčević je savršeno definirao vrijednost Apijanova poglavlja za staru povijest hrvatskih zemalja, ali i naglasio da mu je potrebno tumačenje. Upravo ono, što je izostalo u obje objave njegova prijevoda.

Danica je 1863. godine počela ponovno izlaziti, i vrlo se brzo, 15. travnja, u 16. svesku godišta, pojavio prvi dio Starčevićeva prijevoda.⁴⁸ Nije popraćen komentarom, a Gaj je dirao i u „ono nekoliko rečih“ (r. 7) koje je prevoditelj smatrao

⁴⁵ Na štetu Lučićevu i svoju, jer je nepromišljeni i bahati Schwandtner po svojem nahođenju „popravljao“ tekst *De Regno...*, bez ikakve naznake. Nije uzeo u obzir nijednu generaciju Lučićevih tiskanih ispravki. Za rukopisne nije ni mogao znati. Usp. KUNTIĆ-MAKVIĆ 1986, 97-98.

⁴⁶ *Lucius* 1748. i *Appianus* 1748. Schwandtner je za predložak uzeo prvo izdanje *De Regno ...* iz 1666. godine, i prema Belovu svjedočanstvu striktno ga se držao (BELLUS 1748, XXXVIII), pa u njega nema obraćanja čitatelju gdje je Lučić obrazložio prilog i nabrojio sva priložena djela. To se pojavilo tek u najpotpunijem izdanju, LUCIUS 1668.

⁴⁷ Prema HORVAT 1940, 152 Starčević je napisao opširnu izjavu koja je tiskana kao prilog *Nevena*. Nažalost, Horvat ju ne datira niti veže uz konkretan broj časopisa. Unutar *Nevenovih* svezaka nije tiskana. Starčević u njoj opširno izvješćuje kako je bolovao i što je sve radio od isteka 1851., tijekom 1852. i 1853. godine. Posljednji precizan datum u dijelu koji je Horvat citirao je 10. ožujka 1853, a maglovitija je Starčevićeva izjava da mu je koncem godine ostalo vlastitih rukopisa kojima bi bio mogao popuniti još dobra dva broja *Nevena*, što se očekivalo od urednika. V. u HORVAT 1940, 122-155. Prema tome, izjava se morala pojaviti samim koncem 1853. ili radije početkom 1854. godine, kad je isporučio ovaj prijevod Gaju.

⁴⁸ *Apijan* 1863: tiskan je u tri nastavka, 25. travnja, 2. i 9. svibnja.

potrebnim metnuti pod naslov. Iste godine dao je Starčević u *Arkivu* objaviti znatno dotjeraniji oblik prijevoda,⁴⁹ također bez ikakva predgovora ili komentara. Tada je već treću godinu bio saborski zastupnik, a tekla je i treća godina od osnutka Stranke prava. Vatretni govornik, upravo je 1863. osuđen na mjesec zatvora zbog istupa protiv bečke vlade.⁵⁰ Jasno je da više nema vremena komentirati stare pisce. S druge strane, godine 1868. će u pamfletu *Ime Serb* pokazati kako je golem aparat zbiljskih referencija na stare pisce, uključujući Apijana,⁵¹ u stanju pokrenuti u suvremenu svrhu političke provokacije, tjerajući do apsurdna pučko etimologiziranje etnonima i ahistorično povezivanje suvremenih i starih naroda i izrugujući ih usput. Petnaest godina ranije, izvješćujući kako je proveo dio 1852. godine kad nije bolovao, bio je spomenuo da se htio baviti starom poviješću:

„A lani za zdravlja najvećma pripravljao sam se iz rimske događajnice do Oktavijana, za nekoja djela koja sam od djetinstva želio pisati.“ (iz HORVAT 1940, 144).

Uz znanje klasičnoga grčkog jezika, Starčevića je za posao koji mu je Gaj povjerio nesumnjivo kvalificiralo i zanimanje za staru povijest i njezino poznavanje.

Oba urednika, Gaj i Kukuljević, dala su 1863. posebno mjesto Apijanovu tekstu, odnosno Starčevićevu prijevodu, ali u različitim strukturama. Gaj je njime u *Danici* otvorio stalnu rubriku *Gradivo za poviest ilirskih zemaljah*. i bilješkom *sub calce* najavio da će u njoj

„kadikad donositi članke, objašnjenju davne prošlosti naših zemaljah namijenjene kao prineske za poviestnicu.“ *Danica* 16, 1863, 122.

Kukuljević je uvrstio prijevod u stalnu rubriku *Zemljopisni dio*, kao prvi prilog te vrste u VII. godištu *Arkiva*. Oba su se urednika opredijelila u skladu sa sadržajem Apijanova teksta, ali s naglaskom na različitim njegovim sastavnicama. Apijan je na početku definirao Ilirik i njegove granice iz grčke i iz rimske perspektive, dao etnogeografski pregled i spomenuo međuilirske sukobe, a zatim se posvetio rimskim ratnim pohodima. Ako je ikako mogao, za svaki je izvijestio o povodu i ishodu, te o popratnoj diplomatskoj aktivnosti. Spominjući kretanje vojske, dao je i dragocjene topografske podatke. Od njegova teksta imaju koristi i povjesnica i zemljopis.

U desetljeću kojim se bavimo (1853 – 1863) činjenica da je neki antički spis naslovljen ilirskim imenom i da opisuje događaje u Iliriku ne korespondira više

⁴⁹ I drukčijim pravopisom: *Apian* 1863. Nema dvojbe da je u međuvremenu radio na prijevodu, i to na temelju većeg broja izdanja i prijevoda. Usp. KUNTIC-MAKVIĆ 1988b, 74 s bilj. 36-38.

⁵⁰ MATKOVIĆ 2023.

⁵¹ STARČEVIĆ 1868, 22 i 24.

sa zanosom ranog i razvijenog razdoblja Hrvatskog narodnog preporoda. Tada je privlačniji bio Polibije čija je bogata naracija prikladna podloga romantičarskim umjetničkim ostvarenjima.⁵² Zamisli iz ranijega doba nipošto nisu ishlapile tijekom represije, pa su ponovno djelatne i vidljive, možda bez ilirskoga imena u politici, ali svakako s ilirskim obilježjem u kulturi. Demetrova *Teuta*, prvi puta tiskana 1844. godine i mnogo čitana u međuvremenu, praižvedena je u Zagrebu 13. ožujka 1864. godine. Većina Demetrovih Ilira nosi lijepa slavenska imena. *Teuta* je primljena s ovacijama i donijela je autoru javnu hvalu.⁵³ Izvještaji vrsnog kompilatora Apijana vrlo su sažeti sve do Oktavijanovih ratnih pohoda 35-33. pr. Kr., pa su prikladni za praktičnije svrhe, primjerice za tipično politikantsko prizivanje povijesnih prava na ilirički teritorij ili za promicanje južnoslavenskog bratstva. Gaj je nesumnjivo imao to u vidu.

Apijan ne spominje Ilire i Ilirik samo u *Ilirskoj knjizi*, nužno se tu i tamo referirao na njih i u drugim dijelovima *Rimske povijesti*, počevši od uvoda.⁵⁴ Čini se da je trinaest godina otkako je Ante Starčević dostavio Gaju prijevod netko drugi, na Gajevu tragu, pomišljao da bi se Matica mogla pobrinuti za prijevod cijele Apijanove *Rimske povijesti*.

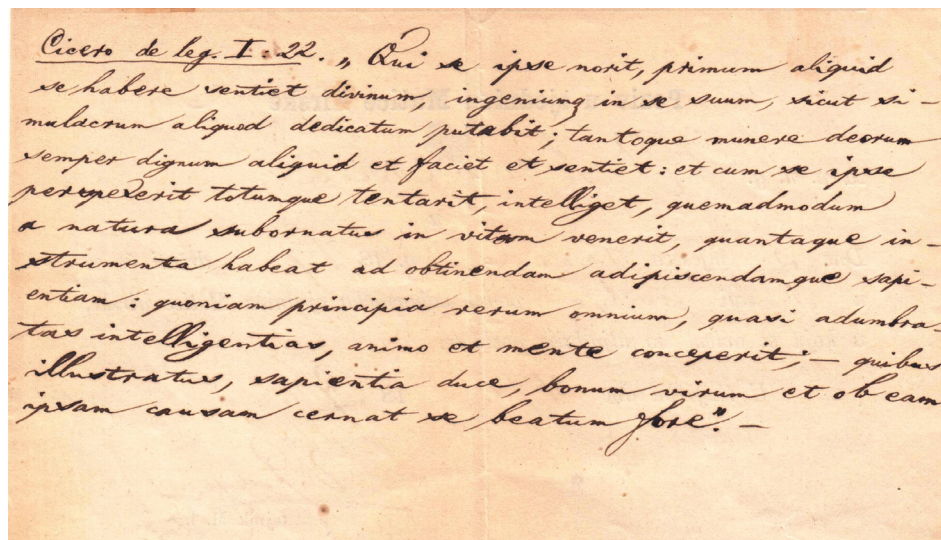
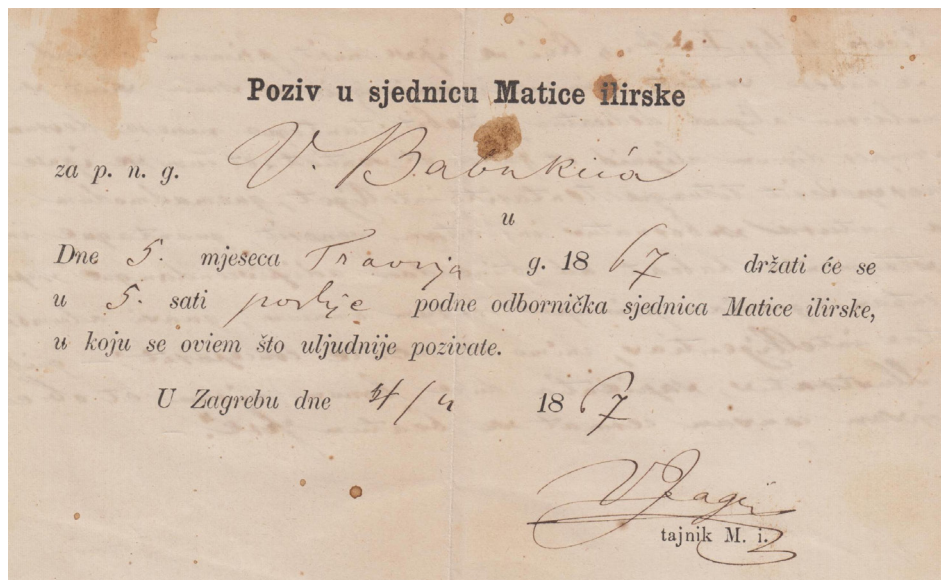
Naime, u primjerku tada novog izdanja *Appianus* 1852. koji se čuva u NSK⁵⁵ ostala je pozivnica koju je jezikoslovcu i knjižaru Vjekoslav Babukiću (Požega, 1812 – Zagreb, 1875) 4. travnja 1867. uputio Matičin tadašnji tajnik Vatroslav Jagić za sastanak Odbora Matice ilirske sutradan, 5. travnja 1867. Babukić je na poledinu pozivnice brižno upisao Ciceronov odlomak o samospoznaji kao preduvjetu opće spoznaje, valjana i sretna čovječstva (Sl. 5a i b, Prilog 3). Povezavši Babukićevu odanost Gajevu političkom projektu, Ciceronovu misao koju je odabrao i vjerojatno pripremio za istup na sjednici Odbora, izdanje Apijanove

⁵² Petočinka *Teuta* Dimitrije Demetra prvo je hrvatsko kazališno djelo temeljeno na Polibijevu izvještaju o I. ilirskom ratu. Pripremajući se za rad na toj drami, Demeter je samome sebi preveo odgovarajuće Polibijeve odlomke. Prijevod je dao tiskati u prvom izdanju drame, DEMETER 1844, IX-XIX. Nadovezao je komentar u kojemu prepričava ishod I. ilirskog rata i podatke o Ilirima drugih starih pisaca (uključujući Apijana), dodaje i materijalna svjedočanstva njihove kulture prema suvremenoj literaturi, ali i objavljuje da je dramu prilagodio političkom konceptu velike Ilirije (DEMETER 1844, XIX – XXVII). Što dalje, programatski je dio slabije vidljiv. U drugom Matičinu izdanju iz 1891. godine tiskan je izbor iz ovih Demetrovih tekstova, i to iza drame, na str. 169-177. BOGDANOVIĆ 1919, 38-40 spominje da su tekstovi postojali, citira dio Demetrova obraćanja čitateljima, a ostalo dijelom prepričava.

⁵³ BOGDANOVIĆ 1919, 69-71.

⁵⁴ Sva takva mjesta nastojala je objediniti ŠAŠEL KOS 2005. Ona na specifičan način obrađuje mjesta iz djela starih pisaca koja su relevantna za povijest područja između Akvileje, Jadrana i Dunava. Izvorni tekst bez rasprave preuzima iz relevantnog kritičkog izdanja, prevodi ga na živi jezik, sastavlja komentar koji obuhvaća ažuran i potpun pregled literature o pitanjima koja je izazvao izvorni tekst i formulira vlastito mišljenje. Tako je najprije postupila s Dionom Kasijem i Herodijanom (ŠAŠEL KOS 1986), a zatim s Apijanom.

⁵⁵ Sign. 56718.



Sl. 5. Pozivnica Vjekoslavu Babukiću na sjednicu Odbora Matice ilirske 5. travnja 1867. a) Prednja strana; b) Poledina s Babukićevim citatom Cicerona. Privatno vlasništvo. Prilog 3. Sken BKM.

Povijesti i Matičine zadatke, slobodni smo pretpostaviti da je Babukić pomišljao, a vjerojatno se pripremao i predložiti, da se Apijanovo djelo prevede i tiska u Matičinoj nakladi.⁵⁶ Potvrdu bi tome mogao dati zapisnik sjednice Odbora za književnost toga datuma.

Činjenica je da su se tijekom 19. stoljeća oko Apijanova *Ilirskog poglavlja* rojili vrhunski sjevernohrvatski intelektualci, i to dijelom zagriženi politički protivnici. Zanimanje za taj spis urodilo je dvama različitim prijevodima iz pera istoga autora, objavljenima iste godine – što je samo po sebi osobitost vrijedna pozornosti.

U prvi su mah prva dvojica radila na drevnom i lošem prvotisku izvornika, te na starijem i gorem latinskom prijevodu. Postojala su bolja i njihovom vremenu bliža izdanja izvornika, pa i novi latinski prijevodi, ali će se tek za kasnije vrijeme moći naslutiti ili dokazati da su ih neki od spomenute petorice slavni muževa uzimali u ruke.⁵⁷ U materijalu koji ovdje razmatramo nijedan se nije osvrnuo na Gradićev i Lučićev rad. Nisu slijedili njihov profesionalan i znanstveno utemeljen pristup, naime da povedu računa o ispravnosti izvornoga teksta. Slabiji su od njih time, a i priprostim načinom kojim su antički izvor bili spremni izrabiti u svojem političkom ili kulturnopolitičkom nadmetanju, bilo da promiču ilirički ili južnoslavenski model ili da ustaju protiv njega. Premda je Ante Starčević sudjelovao u takvoj uporabi Apijana, jedini se pokazao stručno osviještenim radeći na prijevodu njegova spisa: uspoređuje izvornik i tuđi prijevod, naznačuje da je potrebno uspoređivati varijante u predaji izvornika, smatra neophodnim povijesni komentar, točno formulira za što je izvor prikladan.

Historiografija se u antici smatrala književnom vrstom, a povjesničari su ponovno podvrgnuti mjerilu lijepoga pisanja od humanističkog vremena, pa sve do početka 20. stoljeća.⁵⁸ Dok se povijest antičke književnosti razmatrala po tome kriteriju, Apijan nije imao šanse biti uvažen ni kao rimski, ni kao grčki pisac. Prema podjeli antičke grčke književnosti, njegovo pisanje pripada helenističkom razdoblju koje se smatralo dekadentnim u odnosu na klasično. Prema tradicionalnoj podjeli rimske književnosti, Apijan je suvremenik petoga razdoblja koje se umilno nazivalo *Aetas ferrea*, Željezno doba, što je podrazumijevalo opće propadanje u odnosu na prethodna doba, zlatno i srebrno. Iz njih su pisci-klasici, vrijedni da se čitaju radi odgoja i obrazovanja elite.

⁵⁶ Babukić je bio član Matičina Odbora za književnost koji je kao nadležni potpredsjednik vodio povjesničar Matija Mesić, dok je predsjednik Matice bio Ivan Mažuranić. SMIČIKLAS i MARKOVIĆ 1892, 40-43 prikazuju kako se za njihova mandata, od osnutka Akademije 1861. godine, raspravljalo o objedinjavanju Akademije i Matice, koje se i ostvarilo 1868-1872. Akademija je privremeno preuzela vodstvo Matičina nakladničkog programa.

⁵⁷ Za Kukuljevića usp. KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b, 75 s bilj. 43 i 44.

⁵⁸ Theodor Mommsen dobio je 1902. Nobelovu nagradu za književnost za magistralnu *Rimsku povijest*, a ne – kako kod nas povremeno iskrnsne u medijima – za golemu zbirku rimskih natpisa *Corpus inscriptionum Latinarum*.

Matičin niz „Prievodi grčkih i rimskih klasika“ započeo je izlaziti 1882. godine, nakon zbivanja o kojima smo pisali. Do 1907. dosegao je osamnaest svezaka, a pod inoviranim se naslovom „Grčki i rimski klasici“ održava sve do danas. Apijan nije u njemu našao mjesta, što je valjda u redu – nije klasik.⁵⁹ Međutim, referencije na njegov tekst su iznimno česte u literaturi o staroj povijesti hrvatskih zemalja, i uvijek se iznova objavljuju skupine tematski probranih odlomaka.⁶⁰

Apijanov jezik, stil, historiografska i izvorna vrijednost bili su zbog tradicionalnih kriterija pod sumnjom u vrijeme vrhunskoga cvata klasične filologije u 19. stoljeću. To se provlačilo i tijekom većeg dijela 20. st., premda nije nedostajalo i hvalitelja, osobito nekih dijelova *Rimske povijesti*.⁶¹ Istraživanja su napredovala, a ocjene su se promijenile.⁶² Odjeci ranijega vrednovanja vide se u hrvatskoj referentnoj literaturi sve do danas, ponekad u blaženom neznanju o Apijanovoj vrijednosti za staru povijest hrvatskih zemalja,⁶³ a pogotovo o pozornosti koju je uživao kod slavni hrvatskih muževa.

⁵⁹ U članku ŠAMŠALOVIĆ 1958, 113 lijepo se vidi kolika mu se pozornost pridavala. Pišući o klasičnoj starini u *Danici ilirskoj*, autor je o Apijanu i Starčevićem prijevodu slijepio sintagme iz naslova prvoga nastavka. Tuđim je riječima pribilježio da je u brojevima 16-18 1863. godine u historiografsku svrhu objavljivana Apijanova Ilirija u prijevodu Ante Starčevića. Nije vrednovao ni tu činjenicu, ni sam prijevod. Nije na njih potrošio nijednu vlastitu riječ.

⁶⁰ Npr. za Naronu CAMBI i PASINI 1980, 286-287; za povijest Senja KUNTIĆ-MAKVIĆ 1994. u MATIJEVIĆ SOKOL 1994; za Salonu IVANIŠEVIĆ 2002, 43, 47, 49-90, 52, 53, 58, 59; za japodsku povijest KUNTIĆ-MAKVIĆ 2006b i 2007. *respective* u BALEN LETUNIĆ 2006. i OLUJIC 2007.

⁶¹ Skeptični enciklopedijski članak u *RE*, SCHWARTZ 1895, dugo je bio vrlo utjecajan. Vrednovanja Apijanovog jezika i stila v. PAPAZOGLU 1967, XVIII; WHITE 1982, x-xii, ŠAŠEL KOS 2005, 37-38; ERCOLANI 2009, 23-24 i 36; McGING 2019a, xxviii-xxxx. Izričita očitovanja o historiografskoj vrijednosti i vjerodostojnosti PAPAZOGLU 1967, V, IX; XI-XV, XVII; WHITE 1982, xi i xii; ŠAŠEL KOS 2005, 38 i 48-51; McGING 2019a, Appian's Importance, u *Appian* 2019, xxx-xxxiii.

⁶² Enciklopedijski članak o Apijanu MAGNINO 1996. u *DNP*, sljednici *RE*, mladi je stoljeće od Schwartzova iz prethodne bilješke i posve drukčijeg tona. Sažet i jasan pregled razvitka i promjene mišljenja McGING 1919a, Appian's Reputation, u *Appian* 2019, xviii-xxiii.

⁶³ Navodimo primjere kronološkim redom. Schwartzovo mišljenje još je jako utjecalo na mišljenje Grge Novaka, ali je on, kao praktičan istraživač stare povijesti hrvatskih zemalja, bio svjestan i druge strane medalje. NOVAK 1941:

„A. nije nikakav kritički historičar, ali je marljiv sakupljač, pa nam je na taj način sačuvalo mnogo toga iz ranijih pisaca, što bi inače bilo izgubljeno. Zbog toga je njegovo djelo važan historijski izvor. Stil mu je priprost, kronologija slaba i mnogo puta netočna i sumarna.“ Iz perspektive klasične filologije, teška osuda pogađa i Diona Kasija. SALOPEK 1977, 181:

„Prava je historiografija 2. i 3. st. n. e. dala osim Arijana još nekoliko imena, ali ona nemaju neku veću književnopoljvesnu vrijednost. Ističu se donekle Apijan i Dion Kasije. Historičar *APIJAN* (*Appianós*, 2. st. n. e) bio je u Rimu odvjjetnik. Napisao je *Rimsku povijest* (*Rōmaiká*) obradivši događaje od Enejina dolaska u Italiju pa sve do svog vremena. Veća mu je vrijednost u građi nego u kritičnosti. Stil mu je svakidašnji s primjesom latinizama. Kao povijesni izvor zanimljiv je donekle za građanske ratove.“

Apijanov status odražava se i na percepciju rada hrvatskih pregalaca na Apijanovu *Ilirskom poglavlju*. Dok su klasični filolozi tražili i prikupljali rukopise izvornika i nastojali ga što točnije objaviti, Lučićev i Gradićev pothvat imao je mjesto u predgovorima priređivača, a Gradićev prijevod visoku cijenu. Godine 1785. objavio je Johann Schweighäuser zadugo najpouzdanije i vrlo utjecajno izdanje *Rimske povijesti*. U predgovoru bilješkama uz *Ilirsko poglavlje* izričito je identificirao vatikanski rukopis na kojemu su radili Lučić i Gradić, apostrofirao je Gradićev prijevod kao pomagalo vlastitom radu na izvorniku, pohvalio ga je i naveo da je objavljen kod Lučića. U bilješkama se više puta pozvao na nj.⁶⁴ Među izdanjima iz 20. i 21. st. uspoređenima za ovaj rad samo je Emilio Gabba u predgovoru *Appianus* 1962. još ubrojio *Stephani Gradii Illyricorum ex aliquo codice Vaticano translationem a. 1668 editam* u spomena vrijedna pomagala za uređenje Apijanova izvornika.⁶⁵ Priređivači i autori predgovora kasnijih uspoređenih izdanja ne dulje o rukopisnoj tradiciji izvornika jer ga većinom preuzimaju iz ranijih tiskanih izdanja, uz minimalne zahvate. Spomenu li uopće latinske prijevode, zadrže se na Kandidovu.

Domaća svijest o Gradićevu prijevodu Apijanova *Ilirskog poglavlja* na latinski i dva Starčevićeva na hrvatski nije bila sjajna ni prije četiri desetljeća.⁶⁶ Premda se

Primjereniju je ocjenu dao JOSIFOVIĆ 1980:

„Delo je sastavljeno po etnografskom principu, veoma je vredno, jer je A. upotrebio dobre izvore. Drugi deo IX knj. važan je za istoriju naše zemlje u staro doba; tu se govori o položaju, veličini i nazivu Ilirika i o prvom i drugom rimskom ratu s Ilirima“.

Na lošije se vraća opet klasičnofilološki *Leksikon* 1996. s. v. Apijan:

„Kao čovjek oduševljen rimskim imperijalizmom, A. ne predstavlja pouzdan povijesni izvor, ali njegovo djelo obuhvaća vrlo široka geografska prostranstva, čiju povijest promatra kroz rimska osvajanja.“

Naposljetku, aktualna (najkraća od uspoređenih) natuknica u *HE* solidno je sažela podatke iz prethodnih članaka, ali cijelu lemu svrstava u struku „povijest, opća“, ignorirajući vrijednost Apijanova djela za staru povijest hrvatskih zemalja. <https://enciklopedija.hr/clanak/apijan>. 27. 2. 2025.

⁶⁴ SCHWEIGHÄUSER 1785, 661-662, s razriješenim kraticama, ali izvornim slogom i pravopisom:

Interim subsidio ex eodem, quem dixi, Vaticano Codice petendo non prorsus caruit nostra haec ejusdem libelli Editio: siquidem ad manum fuit et ubique cum Graeco contextu a nobis collata est Latina huius Versio, ex eodem ipso Graeco Vaticano exemplari fideliter ac luculenter a STEPHANO GRADIO superiori seculo confecta, quae Iohannis Lucii Dalmatae de Regno Dalmatae et Croatiae libris (Amstelaedami MDCLXVI) adjecta est.

Na Gradićeva se čitanja, interpunkciju i prijevod zatim pozvao deset puta na str. 662, 663, 666, 670, 671, 675-677.

⁶⁵ GABBA 1962, XI je olako propustio identificirati vatikanski kodeks na koji su se Lučić i Gradić oslonili, iako je to već davno učinio Schweighäuser. Također, pozvao se na izdanje *De Regno...* 1668, dok se Schweighäuser pozivao na prvotisak iz 1666. godine. Usp. prethodnu bilješku. Za daljnje referencije na Gradića u *Appianus* 1962. v. KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b, bilj. 17.

⁶⁶ Pregled u KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b, bilj. 49.

u natuknici „Apijan“ u hrvatskoj referentnoj literaturi nađe informacija o drugom Starčevićovom prijevodu koji je tiskan u *Arkivu*,⁶⁷ stariji se prijevod iz *Danice* ne spominje, a pogotovo ne Gradićev latinski prijevod, iako je u svoje doba bio međunarodno relevantan. Autori natuknica o Gradiću i Starčeviću u *Hrvatskom biografskom leksikonu* dali su temeljnu informaciju da prijevodi postoje i gdje su tiskani.⁶⁸ Djela Ante Starčevića razmjerno se često pretiskuju i objavljuju se izbori iz njegova opusa. Brza provjera nekoliko predgovora takvim izdanjima pokazuje da je Starčevićev prijevod Apijanove *Ilirske knjige* posve zanemaren, čak i kad znalci pišu o njegovu književnom radu.⁶⁹

Kvalitetno kritičko izdanje Starčevićeva prijevoda moglo bi unaprijediti poznavanje njegove hvaljene hrvaštine, a hrvatsku publiku osloboditi latentne fobije od ilirskog predznaka i pomoći joj da razlikuje što stvarno pripada staroj povijesti vlastite domovine, a što je efemerna politizirana fikcija. Starčević je to očito umio besprijekorno lučiti. Ne bi škodio ni prijevod na hrvatski cijele Apijanove *Rimske povijesti*. U skladu s današnjim vrednovanjem pisca i djela i s njihovom upletenošću u produkciju hrvatskih povijesnih znanosti kroz stoljeća, bilo bi posve prikladno da to bude u spomenutom Matičinu nizu. Bilo bi lijepo da se oboje ostvari bar do sljedećeg Starčevićeva jubileja.

Nadam se da ovaj prilog može pomoći da se u međuvremenu rad slavnih hrvatskih muževa na Apijanovu spisu bolje upozna, razumije i ne prešućuje, a da hrvatska referentna literatura počne prikazivati Apijana u skladu s vrijednošću njegova djela za hrvatsku povijest.

⁶⁷ NOVAK 1941; JOSIFOVIĆ 1980; *HE* I, 1999. s. v.

⁶⁸ KRASIĆ 2002; MATKOVIĆ 2023, dakako samo za objavu u *Arkivu*. U kraćim natuknicama *HE* nema spomena o prijevodima, a nema ih ni u duljim lemmama *LHP*, STEPANIĆ 2000. i MILANJA 2000., gdje bi im zaista bilo mjesto.

⁶⁹ Npr. ni spomena u JELČIĆ 1995. i BRATULIĆ 1999.

Naslov Gradićeva prijevoda Apijanovih *Ilirskih ratova* i poslanica Stjepana Gradića Ivanu Lučiću. *De Regno...* 1668, 460 i 461. Prijevod.

Prilog 1.

Ilirski ratovi
iz *Rimske povijesti* Apijana iz Aleksandrije
u prijevodu dubrovačkoga patricija, opata Stjepana Gradića, kustosa
Vatikanske knjižnice⁷⁰

LUCIUS 1668, 460

Stjepan Gradić srdačno pozdravlja svojega Ivana Lučića!

Predragi Lučiću, kad si nedavno u Vatikanskoj knjižnici naišao⁷¹ na potpun grčki primjerak Apijana iz Aleksandrije o ratovima što su ih Rimljani vodili u Iliriku, koji si ranije dugo priželjkivao i tražio, zaiskao si od mene neka ga malo pomnije usporedim sa starim latinskim prijevodom koji kruži tiskan među ostalim poglavljima istoga autora. Pamtim da si se često i žestoko tužio na njegovu pouzdanost i pomnost, jer da se na brojnim mjestima ne slaže dovoljno ne samo s drugim spisima istoga sadržaja, već ni sam sa sobom, a ponajmanje s Tvojim nadasve promišljenim pretpostavkama⁷² o obliku i stanju drevnih ilirskih prilika. Takvo je (da drugo izostavim) ono kad spominje da su se Tvoji susjedi Isejci odmetnuli k rimskome narodu, kao da nije obilno posvjedočeno da taj grad nije tada imao nikakvih gospodara od kojih bi se mogao odmetnuti. Zna se da ga nisu držali urođenici Iliri, već došljaci Grci koji su s pravom procijenili da će za njihove poslove štitništvo rimske slobode biti pogodnije negoli Agronova vladavina. Zato, dakle, nisu otpali k Rimljanima, nego su se njima utekli (što grčka riječ jasno kaže). Rado sam Ti udovoljio. Najprije sam ostavio po strani rukopis iz Palatinske knjižnice koji samo dopunjuje nedostatke tiskanih oblika, jer niti je star, niti je dovoljno točno napisan. Usporedio sam sâm Vatikanski kodeks s izdanjem Davida Höschela, gdje jedino možemo pročitati cijelo Apijanovo Ilirsko poglavlje. Našao sam da je kodeks znatno pomniji, a na više mjesta (koja sam marno pribilježio) i ispravniji.

⁷⁰ Latinski naslov sa stranice koja u *De Regno...* prethodi Gradićevoj poslanici i prijevodu v. u bilj. 34.

⁷¹ Predikat *nactus ... es* otisnut je u KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988b, bilj. 15 s greškom koja bitno mijenja smisao: *nactus ... est*.

⁷² Pretpostavka = *coniectura*, GRADIUS 1668, 461, 1, 17-18. U rječniku Lučićeva kruga termin za znanstvenu pretpostavku, zapravo tezu, koja je dopuštena u oskudici izvora. Usp. rečenicu iz Lučićeve rukopisne poslanice čitatelju *De Regno ... Lučić* 1986, 358-359: *Coniecturis ut plurimum conatus sum veritatem assequi, certiora enim, vel meliora ex Auctorum carentia sterilitas ingenii mei promere non potuit*. – „Istinu sam ponajviše pokušao dokučiti pretpostavkama: nešto pouzdanije ili bolje nije naje naimo moj neplodni duh mogao iznijeti zbog oskudice autora.“

Zatim sam se okrenuo latinskom tekstu i premda sam slab u grčkome i uopće ne odgovaram Tvojem velikodušnom sudu o meni, drznuo sam se iskazati vlastito mišljenje i složiti se s Tobom da prevoditelj često piše ratujući sa svojim piscem. Budući pak, što Ciceron reče, tko je jedanput prekoračio granice srama, mora biti postojan u besramnosti,⁷³ nisam nimalo oklijevao da se pokorim Tvojem jednakom zahtjevu neka iznesem svoj novi prijevod. Koliko uspješno, vidjet ćeš sam – Ti, koji si me prisilio da počinim djelo i da se, sudeći drugima, zauzvrat podvrgnem njihovom sudu. Osim ne budeš li volio pridržati za sebe moje nesklapnosti (što vruće od Tebe ištem), i ne izložiti tuđem podsmjehu prijateljevu neukost koju Ti lako opraštaš. Zdravo!

LUCIUS 1668, 461

⁷³ Cic. *Fam.* V, 12, 3 s nešto više riječi: *Sed tamen, qui semel verecundiae fines transierit, eum bene et naviter oportet esse impudentem.* – „No ipak, tko je jedanput probio granice stida, taj mora biti dobro i postojano bestidan.“

Pismo Ante Starčevića Ljudevitu Gaju 20. siječnja 1854. NSK R4720b.
Transliteracija.

Prilog 2.

Gospodine,
Različiti posli nedopustiše mi da vam prie prevedem
Apianovu Iliriu, kao što sam vam bio obećao.
Nadam se da mi za to nećete zameriti, jer mislim
da i sami znate što će reći na više stranah duhom 5
razcepan biti.
Što se ima do ovoga spisa deržati, uvideti ćete iz
ono nekoliko rečih, koje sam mu pod naslov
metnuo-
Da je u onome razumku⁷⁴ prevod točan, to ja znam, i 10
znati će svak, kogod izvor s njime prispodobi; a da je
velika i to ubitnosti, razlika medju mojim i onim
Candidovim latinskim u vašoj knjizi, uveriti ćete
se i vi, ako uzhtejete makar nekoliko prvih reda-
kah prošiti. 15
Kod moga posla niti sam koi drugi izvor ni koje dru-
go prevedenje ovoga članka imao.
Razjasnenja imenah i nekojih rečih deržao sam
kod vas za suvišno.
Žao bi mi bilo, ako bi ovaj članak budi kome za tis- 20
kanje bez moga znanja predali, jer, kako znate, ja bi u
tome slučaju morao nekoliko rečih dodati.
Ja vam ovaj spis šaljem, jer mi se neslaže sa zna-
čajem osobno pohoditi muža, koi u meni bez i najmanje-
ga uzroka svoga nepriatelja smatra. 25
Time da ste zdravo i veselo.
U Zagrebu 20. sečnja 1854. Dr Starčević

⁷⁴ Danas obsoletna imenica muškoga roda „rozumak“ prema *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*, s. v., ima tri značenja: a) sinonim za „razum“, b) „smisao“, „značenje“, c) „opravdanje, oprostjenje“ (u smislu „razumijevanja“, op. BKM). Ovomu Starčeviću mjestu odgovara b). Prikladnim i obilnim izvorom za smisao i značenje „rozumka“ pokazala se *Richoslovica* Antina strica Šime STARČEVIĆA 1812 [2002], 60; 63; 79-80; 88; 100; 101; 107; 118. Dr. sci. Filip Budić pomogao mi je preko TAFRA 2002b, 271 otkriti da je *Richoslovica* odlično pomagalo za ovo pitanje. Precizno razjašnjenje nudi Ljudevit Gaj koji u bilješci uz objavu prvoga nastavka Starčevićeva prijevoda u *Danici* 16, 1863, 122 najprije parafrazira r. 10 popratnog pisma: „Što se ima deržati o prevodnoj točnosti (potcrtala BKM) ovoga važnog spisa, kaže g. prevoditelj u pismu...“, a zatim uz manje izmjene citira r. 10-17.

Bilješka Vjekoslava Babukića na pozivnici za sjednicu Odbora Matice Hrvatske
5. travnja 1867. godine
Privatno vlasništvo. Prijepis i prijevod.

Prilog 3.

*Cicero de leg. I, 22.*⁷⁵

„Qui se ipse norit, primum aliquid se habere sentiet divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet et sentiet: et cum se ipse perspexerit totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principia⁷⁶ rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo et mente conceperit; - quibus illustratus,⁷⁷ sapientia duce, bonum virum et ob eam ipsam causam cernat se beatum fore.“ –

Ciceron, *Zakoni I, 22*

„Tko spozna samoga sebe, najprije će osjetiti da posjeduje nešto božansko i smatrat će da je njegov razbor poput nekog posvećenog obličja u njemu. Uvijek će i činiti i misliti nešto dostojno toga velikog božjeg dara. Kad pak bude sam sebe prozro i potpuno iskušao, razumjet će na koji ga je način priroda opremila da stupi u život i koliko oruđa ima da stekne i usvoji mudrost. Duhom i umom je, naime, zanio počela svih stvari kao zamagljena proniknuća. Neka zna da će, prosvijetljen njima i vođen mudročću, biti dobar čovjek, a samim tim uzrokom i blažen.“

⁷⁵ Ciceronov je tekst može biti organiziran i drukčije, pa se isti odlomak u *Cicéron* 1968. može naći pod *Cic. Leg. I, 59.*

⁷⁶ *Cicéron* 1968: *principio*

⁷⁷ *Cicéron* 1968: *illustratis*. Prihvativši dva navedena drukčija čitanja, dobili bismo sljedeći smisao: “jer je u početku duhom i umom zanio neka maglovita proniknuća svih stvari, a neka zna da će, razjasnivši ih pod vodstvom mudrosti, biti dobar čovjek, a samim time i blažen.“

Bibliografija

Kratice

Arkiv: *Arkiv za pověstnicu jugoslavensku*, 1/1851 – 12/1875. Ur. Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb: Društvo za jugoslavensku pověstnicu i starine

Danica: književne novine, glasilo hrvatskog narodnog preporoda; izdavač, prvi i dugogodišnji urednik Lj. Gaj. Naslov se više puta mijenjao. U razdoblju relevantnom za ovaj rad (1863 – 1867) treći puta glasi *Danica ilirska*

DNP: *Der neue Pauly, Enzyklopädie der Antike*, hrsg. Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Stuttgart: Verlag J. B. Metzler od 1996.

HE: *Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža* <https://enciklopedija.hr>

HBL: *Hrvatski biografski leksikon Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža* <https://hbl.lzmk.hr>

JAZU: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, nakladnik

L&G: Latina & Graeca, nakladnik, Zagreb

LHP: *Leksikon hrvatskih pisaca*, Autor koncepcije Krešimir Nemeč, urednici Dunja Fališevac, Krešimir Nemeč, Darko Novaković, Zagreb: Školska knjiga 2000.

LCL: Loeb Classical Library

NSK: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

RE: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. Georg Wissowa (1890-1906), Wilhelm Kroll (1906-1939), Karl Mittelhaus (1939-1946), Konrat Ziegler (1946-1974), Hans Gartner (1974-1980), aktualni © Verlag J. B. Metzler, Stuttgart

Izvori

BABUKIĆ, Vjekoslav. 1867. Pozivnica Vjekoslavu Babukiću na sjednicu Matice ilirske 5. travnja 1867, u potpisu poziva Matičin tajnik Vatroslav Jagić; na stražnjoj strani pozivnice Babukić je ispisao citat iz Ciceronova spisa *Zakoni*. Privatno vlasništvo.

STARČEVIĆ, Ante. 1854a. Pismo Ljudevitu Gaju uz prijevod Apijanovog poglavlja o ilirskim ratovima NSK, Fond Gaj, Ljudevit, Korespondencija, b) pisma drugih njemu upućena, Starčević, Ante R 4702b

STARČEVIĆ, Ante. 1854b. *Appianus, Rimaska Iliria*. Rukopis prijevoda. Fond Gaj, Ljudevit, Suradnja raznih autora poslana „Narodnim novinama“ i „Danici“, NSK, R 4710 (4)

Izdanja i prijevodi izvora i literatura

Apian 1863: 1. *Rimaska Iliria od Apiana Alexandrinskoga*. Iz grčkog preveo Ante Starčević. *Arkiv* VII, 1863, 163-177.

Apianus (sic!) 1500: *Apianus Alexandrinus De bellis civilibus libri. Liber qui Illyrius inscribitur. Liber qui Celticus inscribitur. Liber qui Libicus inscribitur. Liber qui Sirius inscribitur. Liber qui Parthicus inscribitur. Liber qui Mithridaticus inscribitur*. *Transductio Petri Candidi. Venetiis per Christoferum de Pensis 1500.*

- Apijan* 1863: ΑΠΠΙΑΝΟΥ ΣΟΦΙΣΤΟΥ αλεξανδρέως Ρωμαϊκῶν Ἰλλυρικῆ. ili Apijana Aleksandrijskoga: „Rimska Ilirija.“ (Iz grčkoga izdanja polag rukopisih augsburških od Davida Hoeschel-a godine 1590). *Danica* 1863, XVII, br. 16, 122-124; br. 17, 129-132; br. 18, 138-139.
- Apijan* 1967: *Apijan iz Aleksandrije, Rimski građanski ratovi*. Preveo s grčkog jezika Bogdan M. Stevanović, Predgovor Faula Papazoglu, Beograd: Kultura.
- Appian* 1982: *Appian's Roman History* Vol. I. With an english translation by Horace White [LCL 2]. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD.
- Appian* 1983: *Appian's Roman History* Vol. II. With an english translation by Horace White [LCL 3]. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD.
- Appian* 2005: The Illyria: greek Tekst and translation. U Šašel Kos 2005, 52 – 81.
- Appian* 2019a: *Appian, Roman History* Vol. I, Edited and translated by Brian McGing [LCL 2]. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Appian* 2019b: *Appian, Roman History* Vol. II, Edited and translated by Brian McGing [LCL 3]. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Appiano* 2009: *Appiano, La conquista romana dei Balcani. Libro Illirico*. Introduzione, traduzione e commento di Andrea Ercolani e Umberto Livadiotti [Il vello d'oro. Studi sul mondo antico 27]. Lecce: ARGO s.c.r.l.
- Appianus* 1588: *Appiani Alexandrini Romanarum historiarum libri XII*. Ex collatione Graecorum exemplarium restituti et emendati. Nunc postremo accessere iusdem Appiani Annibalica ex Francisci Beraldi interpretatione. Lugduni: apud Antonium Grippium.
- Appianus* 1599: *Appiani Sophistae Alexandrini Illyrica*, Quorum hactenus non nisi fragmentum extabat, E Codicibus manuscriptis Reipublicae Augustanae a Davide Hoeschelio Augustano, Augustae Vindelicorum: ad insigne pinus, Cum privilegio Caesaris perpetuo 1599.
- Appianus* 1668: *Appiani Alexandrini Rom(anarum) hist(oriarum) de bellis Illyricis*. Stephano Gradio patritio Ragusino abbate Bibliothecae Vaticanae custode interprete. U *Lucius* 1668, 460-467.
- Appianus* 1748: *Appiani Alexandrini. Romanarum historiarum de bellis Illyricis liber*. U *Lucius* 1748, 770-781.
- Appianus* 1785: *Appiani Alexandrini Romanarum historiarum quae supersunt*, collegit, recensuit, adnotationibus variorum suisque illustravit, commodis indicibus instruxit Iohannes Schweighaeuser Vol. III, Lipsiae: apud Weidmanni haeredes et Reichium.
- Appianus* 1854: *Appianus, Rimska Ilirija* = Starčević 1854b.
- Appianus* 1962: *Appiani Historia Romana* vol. I, *Proemium. Iberica. Anibaica. Libyca. Illyrica. Syriaca. Mithridatica. Fragmenta*. Ediderunt P. Viereck et A. G. Roos. Addenda et corrigenda E. Gabba. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri.
- BALEN-LETUNIĆ, Dubravka. 2006. *Japodi: Arheološka svjedočanstva o japodskoj kulturi u posljednjem pretpovijesnom tisućljeću*, Ogulin: Matica hrvatska
- BELLUS, Matthias. 1748. Praefatio. U *Lucius* 1748, I – XLII.

- BOGDANOVIĆ, David. 1919. Uvod: Život i književni rad Dra. Dimitrije Demetra. U *Demeter* 1919, 5-76.
- BRATULIĆ, Josip. 1999. Predgovor. U *Starčević* 1999, 7-12.
- CAMBI, Nenad, Uroš PASINI. 1980. Antički izvori o Naroni i Neretvi, *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup, Metković, 4-7. X. 1977.*, ur. Željko Rapanić, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5] Split: Hrvatsko arheološko društvo, 279-293.
- DAMJANOVIĆ, Dragan, Ivan KOKEZA. 2022. Ljudevit Gaj, Karel Svoboda, Ilustracije Dogodovštine Ilirije Velike i počeci historijskog slikarstva u Hrvatskoj, *Život umjetnosti* vol. 110, br. 1, 2022, 24-43.
- DEMETER, Dimitrije. 1844. *Dramatička pokušnja*. Dio drugi. U Beču: Troškom narodne Matice u Zagrebu 1844.
- Demeter* 1919. *Dimitrija Demeter, Teuta. Tragedija u pet čina*. Izdanje priredio Dr. David Bogdanović [Uzorna djela iz hrvatske i svjetske književnosti knj. 3], Zagreb: Tisak i naklada St. Kugli.
- DOBIAŠ 1930: Josef Dobiaš, *Studie k Appianově knize illyrské* [Sbirka pojednání rozprav XV.]. Prague sumptibus Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae
- DŽINO, Danijel, Alka DOMIĆ KUNIĆ. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni anti-narativ* [Biblioteka Lucius knj. 10], Zagreb: Školska knjiga
- ERCOLANI, Andrea. 2009. Introduzione 8-9 i prijevod. U *Appiano* 2009: 22-24; 41-77.
- Fusko, Lučić* 1990: *Paladije Fusko, Opis obale Ilirika; Ivan Lučić, Bilješke uz „Opis obale Ilirika“ Paladija Fuska*, Priredila i prevela Bruna Kuntić-Makvić, Uvodna studija Miroslav Kurelac. Komentar Bruna Kuntić-Makvić i Miroslav Kurelac [Biblioteka Latina et Graeca knj. XIX].
- GABBA, Emilio. 1962. Praefatio i Addenda et corrigenda. U *Appianus* 1962.
- GAJ, Velimir. 1875. *Knjižnica Gajeva*. Zagreb: Narodna tiskara Gajeva.
- GRADIUS, Stephanus. 1668. Stephanus Gradius Ioanni Lucio suo i latinski prijevod Apijanovih Ilirskih ratova. U *Lucius* 1668: 460 – 468.
- Gradius* 1748: Stephanus Gradius Ioanni Lucio suo i latinski prijevod Apijanovih Ilirskih ratova. U *Lucius* 1748: 769 – 781.
- GROSS, Mirjana. 2000. *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing.
- HORVAT, Josip. 1940. *Ane Starčević – kulturno povijesna slika*, Zagreb: A. Velzek.
- IVANIŠEVIĆ, Milan. 2002. Povijesni izvori, *Longae Saloniae* I, ur. Emilio Marin, Split: Arheološki muzej, 24 – 86.
- JELČIĆ, Dubravko. 1995. Predgovor. U *Starčević* 1995: 11 – 42.
- JOSIFOVIĆ, Stevan. 1980. Apijan, *Enciklopedija Jugoslavije* sv. 1 s. v., Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- KRASIĆ, Stjepan. 2002. Gradić, Stjepan *HBL* T. IV, 2002. s. v.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 1984. *Antička povijest Dalmacije u djelu „De Regno Dalmatiae et Croatiae“ Ivana Lučića Trogirana. Antički izvori. Magistarska radnja*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 1986. Predgovor priređivača teksta i prevodioca. U *Lučić* 1986: 55-65.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 1988a. *Antička povijest u djelu „De Regno Dalmatiae et Croatiae“ Ivana Lučića Trogiranina. Prikaz o najstarijim vlastima nad Jadranom. Doktorska disertacija*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 1988b. O prvim prijevodima Apijanovih Ilirskih ratova kod nas. *Relationes Polenses. Znanstveni skup „Antički temelji naše suvremenosti“*, Pula 12-17. X. 1986. (Referati članova Hrvatskog društva klasičnih filologa), Zagreb: L&G, 67-77.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 1994. „APIJAN“ [prijevod *App. Illyr.* 16,48-22,62]. U MATIJEVIĆ SOKOL 1994: 29-34.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 2006a (2008). Pisani izvori u službi arheološkog istraživanja. *Scripta et effossiones: nastava – Written Sources in the Service of archaeological Research. Scripta et effossiones: Lecture Work. Opuscula archaeologica* 30: 225-367.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 2006b. Izvadak iz Apijanove Rimske povijesti (*Historia Romana*), knjiga X. U BALEN-LETUNIĆ 2006: 77 – 81.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 2007. Izbor iz antičkih literarnih vreća. U OLUJIĆ 2007: 231-236.
- KURELAC, Miroslav. 1969a. Suvremenici i suradnici Ivana Lučića, *Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu* 6: 133-142.
- KURELAC, Miroslav. 1969b. Lučićev autograf djela „De Regno Dalmatiae et Croatiae“ u Vatikanskoj biblioteci i drugi novootkriveni Lučićevi rukopisi, *Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu* 6: 155-168.
- KURELAC, Miroslav. 1985. Stjepan Gradić i rimski znanstveni krug XVII stoljeća, *Zbornik radova o dubrovačkom učenjaku Stjepanu Gradiću*, ur. Žarko Dadić, Zagreb: Hrvatsko prirodoslovno društvo, Sekcija za povijest znanosti, 17-33
- KURELAC, Miroslav. 1986. Život i djelo Ivana Lučića – Luciusa. U *Lučić* 1986: 7-54.
- KURELAC, Miroslav. 1990. Paladije Fusko – Palladius Fuscus. Život i djelo. U *Fusko, Lučić* 1990: 5-76.
- KURELAC, Miroslav. 1994: *Ivan Lučić Lucius: otac hrvatske historiografije*, Zagreb: Školska knjiga.
- Leksikon* 1996. *Leksikon antičkih autora*. Priredio Dubravko Škiljan. Zagreb: L & G, Matica hrvatska.
- LIVADIOTTI, Umberto. 2009. Introduzione 1-7; Postfazione. La conquista romana dei Balkani. U *Appiano* 2009: 1-22; 109-127.
- LUCIUS, Ioannes. 1668. *Ioannis Lucii De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amstelodami apud Ioannem Blaeu 1668.
- LUCIUS, Ioannes. 1673: *Ioannis Lucii Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere de Regno Dalmatae, et Croatiae. Varias Lectiones Chronici Ungarici manuscripti cum editis*. Venetiis: Typis Stephani Curtii.

- Lucius* 1748: Ioannis Lucii Dalmatae Traguriensis De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex recogniti et emendati a Ioanne Georgio Schwandtnero Austriaco Satelkirchensi. *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini ...* T. III. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonae: Impensis bibliopolae Ioannis Pauli Kraus.
- Lučić 1986: Ivan Lučić, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske – Ioannes Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae* [Biblioteka L&G VII], prir. i prev. B. Kuntić-Makvić, Uvodna studija M. Kurelac, Komentar N. Budak, I. Goldstein, B. Kuntić-Makvić, M. Kurelac, Zagreb: L&G i Vjesnikova press-agencija.
- MAGNINO, Domenico. 1996. Appianos, *DNP* I, s. v.
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 1994. Povijesna svjedočanstva o Senju i okolici – Antički izvori, *Senjski zbornik* 21, 1994 (1995): 25-40
- MATKOVIĆ, Stjepan. 2023. Starčević, Ante (Antun), *HBL* 2023. s. v.
- McGING, Braian. 2019a. Preface. Introduction. General Bibliography, uređenje teksta, prijevod i komentar. U *Appian* 2019.
- McGING, Brian. 2019b. Uređenje teksta, prijevod i komentar u *Appian* 2019b.
- MILANJA, Cvjetko. 2000. Starčević, Ante. *LHP* s. v.
- NOVAK, Grga. 1941. Apijan. *Hrvatska enciklopedija* sv. I s. v., Zagreb: Konzorcij Hrvatske enciklopedije 1941.
- OLUJIĆ, Boris. 2007. *Povijest Japoda. Pristup*. Zagreb: Srednja Europa 2007.
- PAPAZOGLU 1967: Fanula Papazoglu, O Apijanu i njegovim „Građanskim ratovima“. *Apijan* 1967: V-XIX.
- SALOPEK, Damir. 1977. Helenističko razdoblje. *Povijest svjetske književnosti* 2, ur. V. Vratović, Zagreb: Mladost: 158 – 186
- SCHWARZ, Eduard. 1895. Appianus. *RE* II, 1 s. v.
- SCHWEIGHÄUSER, Johannes. 1785: Adnotationes ad Appiani librum de rebus Illyricis. *Appianus* 1785: 659-678
- STARČEVIĆ, Ante. 1852. Razvod istrianski od god. 1325, *Arkiv* II, 227-275.
- STARČEVIĆ, Ante. 1868. *Ime Serb*, Zagreb: Slovi Karla Albrechta.
- Starčević 1995: Ante Starčević, *Književna djela*, priredio Dubravko Jelčić [Stoljeća hrvatske književnosti 1], Zagreb: Matica hrvatska.
- Starčević 1999: Ante Starčević, *Izbor iz djela*, Priredio Josip Bratulić, Vinkovci: Riječ
- STARČEVIĆ, Šime. 1812. (2002) *Nova ricsoslovica iliricska vojnicsoj mladosti krajičnoj poklonjena* trudom i nastojanjem Shime Starceevicha, xupnika od Novoga u Lici. U Tarstu: Slovim Gaspara Weis 1812. [Biblioteka Pretisci 2], Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- STEPANIĆ, Gorana. 2000. Gradić, Stjepan (Gradi, Gradus, Stephanus), *LHP* s. v.
- ŠAMŠALOVIĆ, Gustav. 1958. Danica ilirska i klasičn starina, *Živa antika* 1958, 8, 1, 105-115.
- ŠAŠEL KOS, Marjeta. 1986. *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu – A historical outline of the region between*

Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and Herodian, Ljubljana: Inštitut za arheologijo Znanstvenoraziskovalnog Centra Slovenske Akademije znanosti in umetnosti

- ŠAŠEL KOS, Marjeta. 2005. *Appian and Illyricum* [Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije 43]. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- TAFRA, Branka. 2002a. Jezikoslovac Šime Starčević. U: Starčević 1812 [2002], 127-177.
- TAFRA, Branka. 2002b. Starčevićeva Ričoslovica – 190 godina poslije, *Jezik* 49, 5, 165-175. <https://hrčak.srce.hr/25787>
- VIERECK, Paul, i Antoon Gerard ROOS. 1962. Praefatio, uređenje teksta i kritički aparat u *Appianus* 1962.
- WHITE, Horace. 1982. Preface / Introduction u *Appian* 1982, VII-XII.
- WHITE, Horace 1983. Uređenje teksta, prijevod i komentar u *Appian* 1983.
- ZANINOVIĆ, Marin. 2015. *Ilirski ratovi* [Biblioteka Lucius, knj. 12], Zagreb: Školska knjiga
- ZIPPEL, Georg. 1877. *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig: Teubner

Croatia's *virii illustres* and Appian of Alexandria

Appian, a historian of the second century AD, wrote his *Roman History* tracing the story of every war the Romans had waged, even against themselves, from the founding of Rome to Appian's time. Due to the traditional 19th-century evaluation of ancient Greek and Roman literature, his work was generally undervalued until the last third of the 20th century. Reflections of this undervaluation are visible in Croatian reference literature to this day.

As a Greek from Alexandria, Appian wrote his *Roman History* in Greek. During the Middle Ages, knowledge of Greek in Western Europe was poor. Those interested in reading Appian's *History* used the Latin translation by Italian humanist Piercandido Decembrio (first edition 1452).

The translation included the entire text of the second part of the ninth chapter, called the *Illyrian Chapter* from its content. Appian began by defining Illyricum and its borders from both Greek and Roman perspectives, gave an ethnogeographical overview, and mentioned inter-Illyrian conflicts, before turning to Roman military campaigns. When possible, he reported on the cause and outcome of each, as well as on the accompanying diplomatic activity. While discussing the movements of the army, he also provided valuable topographical data. The work is useful for both ancient history and historical geography.

For everyone researching the ancient history of the Croatian historical territory and/or Illyrian history, Appian's *Illyrian Chapter* is a desirable and indispensable source.

The Greek original of the *Illyrian Chapter* was lost, except for a few fragments, until David Höschel published the first edition of the original in 1599, based on a single Greek manuscript in the Augustan Library.

In two distant centuries, the 17th and 19th, translations of Appian's *Illyrian Chapter* appeared from the pen of Croatian authors and were published in print, both times for the needs of historiographical research, both times in turbulent political circumstances and in connection with them. I have already had the opportunity to briefly present the translations and their qualities, to indicate which individuals collaborated on them and in what context (Kuntić-Makvić 1988b). Here I present in more detail the professional and scientific research procedures and the mutual communication of these researchers, and I show how the ancient Appian and his *Illyrian Wars* are woven into the Croatian history of the modern age.

In the 17th century, Appian's *Illyrian Chapter* was the subject of intensive study by two Croatian scholars, Ivan Lučić and Stjepan Gradić. Due to his high quality approach to historical sources Ivan Lučić (Trogir 1604 – Rome 1679) is rightly considered the father of Croatian critical historiography. For his great Latin work *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, intended for an international public (first edition Amsterdam 1666; the most correct *ibidem* 1668), he needed a correct

version of Appian's *Illyrian Chapter*. His Latin was excellent, and he knew the events Appian wrote about from other sources, so he was not satisfied with either Decembrius' translation or Höschel's edition of the original. He was searching the Vatican Library for a quality Greek manuscript of the *Illyrian Chapter*, and he found it. His friend Stjepan Gradić (Dubrovnik 1613 – Rome 1683), at the time the custos, later the head of Bibliotheca Vaticana, a poet and diplomat of the Holy See, who dealt with natural sciences, philosophy, philology and history, agreed with Lučić in his negative assessment of the printed edition and the Latin translation. At Lučić's request, he compared the manuscript that Lučić had found with another Greek manuscript from the Bibliotheca Vaticana and with the printed edition, and confirmed that Lučić's find was the most accurate version. He then translated Appian's text into Latin. We know this from Gradić's epistle to Lučić, which was printed in *De Regno...* together with Gradić's Latin translation of the *Illyrian Chapter*. (Fig. 3 and Appendix 1).

Appian's *Illyrian Chapter* was printed in *De Regno...* after a long and persistent search, after expert editing in which two top Croatian intellectuals from Dalmatia participated, two friends and collaborators on a political program that sought to unite Croatian lands under one authority that would respect their rights and rule for the benefit of their inhabitants.

In the 19th century, the first pair of scholars to collaborate on Appian's *Illyrian Chapter* were Ljudevit Gaj and Ante Starčević. Linguist, writer, newspaper entrepreneur and editor Ljudevit Gaj (Krapina 1809 – Zagreb 1872), as a politician was a lobbyist for panslavic and illyrian ideology, an important figure of the early period of Croatian national revival. He needed Appian as a source for his historiographic work *Dogodovština Ilirije velike*. Also, Appian's clear and concise compilation could have served, in accordance with Gaj's efforts, for the political argumentation of the fictitious Illyrian historical unity and the historical right to the imagined Illyrian territory. For this reason, Gaj had acquired for his library both Decembrio's translation and Höschel's edition of Appian's Greek original. In 1853, he lent them to Ante Starčević, so that he could translate Appian's *Illyrian Chapter* for him. At that time, the theologian, philosopher and writer Ante Starčević (Žitnik near Gospić 1823 – Zagreb 1896) wrote poetry and plays, short stories, literary criticism, newspaper articles, translated ancient Greek poetry and participated in the work of cultural societies, especially Matica. He gradually abandoned his previous loyalty to the Illyrian project and formulated the doctrine of the future Croatian Party of Rights. In 1952, he fiercely publicly opposed the Serbian denial of the Croatian language, name, and ethnic identity.

He submitted the translation to Gaj on 20 January 1854. He translated only according to Höschel's edition, having had no other. He compared his translation with Decembrio's from Gaj's library and found that they differed greatly. He suggested that there could have been differences between Appian's original, which

Decembrio worked from, and Höschel's version. He believed that Appian's text did not need commentary, since it was only for Gaj's use. If Gaj had wanted to publish it anywhere, he would have added a few words or comments. We learn this from the letter that Starčević sent with the translation (Fig. 4, Appendix 2). We also learn from the letter that relations between Gaj and Starčević were tense, through no fault of Starčević's, in his personal opinion. That is why he did not personally bring the translation to Gaj. From Starčević's other writings we know that he valued Appian's *Illyrian Chapter* as "a work that, if properly explained, would serve as the basis for the ancient history of those lands that are now held by Croats," and we also know that he studied ancient history and wanted to write about it. Starčević was undoubtedly qualified for the work that Gaj entrusted to him on Appian's text, not only because of his knowledge of classical Greek, but also because of his interest in and knowledge of ancient history.

Starčević's translation of Appian's *Illyrian Chapter* has survived in two printed editions and in one manuscript. Namely, in 1863, Gaj finally published, in *Danica ilirska* 16-18, with editorial corrections, the Starčević's translation which he had received in 1854. The incomplete manuscript with these corrections has been preserved among the editorial files of *Danica*, which are kept in the National and University Library in Zagreb (R 4710 (4)). In the meantime, Starčević worked on Appian's *Illyrian Chapter* and significantly changed the translation. This is evident from another publication in the same year, 1863, in the scholarly journal *Arkiv za pověstnicu jugoslavensku*. This assumes collaboration with the founder and editor of *Arkiv*, the third *vir illustris*, Ivan Kukuljević Sakcinski (Varaždin 1816 – Puhakovac, Sveti Križ Začretje 1889). This historian, promoter of auxiliary historical sciences, founder of societies for the study of historical heritage, as a politician changed his preferences from South Slavic unity to loyalty to Austrian rule. Starčević never shared any of his political orientations. The same year that both of Starčević's translations of Appian's *Illyrian Chapter* were published, it was the third year since he was elected to the Croatian Parliament, and since the Croatian Party of Rights was founded. His intense political activity would earn Starčević the title of Father of the Fatherland. This same activity was probably the reason why he did not provide his translation with any preface or commentary.

The fourth notable public figure from the 19th century who was interested in Appian is Vjekoslav Babukić (Požega 1812 – Zagreb 1875) lawyer, linguist, editor and librarian, devoted follower of Illyrian ideology. In 1867, he received an invitation to the meeting of the Board of 'Matica ilirska' on April 5. On the back, he wrote a quote from Cicero about self-knowledge as a prerequisite for general knowledge, a valid and fulfilled human life. The invitation with the quote remained inserted in the then new edition of Appian's *Roman History*, today in the National and University Library in Zagreb. Connecting Babukić's devotion to Gaj's Illyrian political project, Cicero's thought that he probably prepared to

quote at the meeting, the book of Appian's *History* that he had in his hands, and the purposes of the Matica, we are free to assume that Babukić believed that Appian's *History* should be translated into Croatian and printed.

The fact is that during the 19th century, the top intellectuals of northern Croatia, some of them hardened political opponents, swarmed around Appian's *Illyrian Chapter*. The first two worked on an ancient and poor first printing of the original, and on an old and poor Latin translation. It can be inferred or proven that some of the five also worked on newer editions and translations in later times. All five are methodologically weaker than Lučić and Gradić in their choice to rely on printed editions, and in the simple way in which they were prepared to exploit the ancient source in their political or cultural-political competition, whether to promote the Illyrian or South Slavic model or to rise up against it. Although Ante Starčević participated in such use of Appian, he proved to be professionally aware when working on the translation of the *Illyrian Chapter*: he compared the original and someone else's translation, he indicated that it was necessary to compare variants in the transmission of the original, he considered a historical commentary necessary, he formulated precisely what the source is suitable for. According to the sources reviewed, Starčević was flawless in distinguishing what really belonged to the ancient history of his homeland and what was ephemeral politicized fiction.

His translations of Appian's *Illyrian Chapter* deserve a quality critical edition, and Appian as a historian deserves a qualification in Croatian reference literature that will correctly present the value of his work for Croatian history.

Key words: Appian of Alexandria, Croatian history of the modern age, Illyrian wars, Ante Starčević, Ljudevit Gaj, Illyrian movement, Ancient history of Croatian historical territory, Ioannes Lucius from Trogir, Stjepan Gradić, Vjekoslav Babukić

Ključne riječi: Apijan iz Aleksandrije, hrvatska povijest u novom vijeku, ilirski ratovi, Ante Starčević, Ljudevit Gaj, ilirski pokret, stara povijest hrvatskog povijesnog prostora, Ivan Lučić Trogiranić, Stjepan Gradić, Vjekoslav Babukić

Bruna Kuntić-Makvić
Zrinski-Frankopanska 2
10450 Jastrebarsko
brunakm@yahoo.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

56

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2024.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 56, broj 2

Izdavač / Publisher
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher
Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief
Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor
Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange*
Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant
Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*